

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра етики, естетики та культурології

**СТРАХ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ «У РАМКАХ
ПОВНОМАСШТАБНОГО ЕТАПУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ»**

Кваліфікаційна робота за освітньо-науковою програмою «Культурологія»
за спеціальністю 034 Культурологія
на здобуття освітнього ступеню магістра культурології

Студент-виконавець:
Чаус Валерія Олегівна
2 курс

Науковий керівник:
Буцикіна Євгенія Олександрівна
канд. філос. наук

Допущено до захисту:
Зав. кафедри _____

КИЇВ 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СТРАХУ	7
1.1 Особливості культурологічного підходу до дослідження страху	7
1.2 Крос-культурний метод дослідження страху в культурі	22
1.3. Психоаналітичний метод дослідження страху в культурі	27
2. ІСТОРІЯ ФЕНОМЕНУ СТРАХУ В ЗАХІДНІЙ КУЛЬТУРІ	32
2.1 Феномен страху в культурі Античності і Середньовіччя	32
2.2. Феномен страху в культурі Модерну.....	42
2.3 Феномен страху у культурі Постмодерну	51
3. ФЕНОМЕН СТРАХУ У ВИМІРІ ПОВНОМАСТАБНОГО ЕТАПУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	59
ВИСНОВКИ	78
Список використаної літератури	81

ВСТУП

Страх – є однією з базових емоцій людини, яку можна розглядати з різних точок зору. Емоції загалом є частиною психологічного світу людини, які проявляють себе і як зв'язок людини з природою, так і з розвиненою культурою. Емоції пов'язують людину з природою, тим що деякі основні емоції є спільними як для тварин, так і для людей; а з культурою емоції пов'язують людину, тим що людина усвідомлюючи свої емоції надає їм значення через психологію, духовність, естетично-художню практику, тощо. Страх у цьому контексті виступає у двоякій ролі одночасно проявляючись і з природньої сторони і з культурної: страх є однією з найдавніших емоцій, а за силою дії однією з найефективніших, тому і посідає чільне місце у культурному переосмисленні.

Особливістю страху, що потрапляє у культурний простір є його репрезентаційний характер. Оскільки культура – це не просто доробок усього створеного людською цивілізацією, але й символічне поле, то страх окрім естетично-художньої форми, що виявляється у мистецтві, часто набуває образної форми. Потрапляючи у символічний простір культури страх починає репрезентуватися за допомогою культурних механізмів, які виявляються у міфології, релігії, політиці, мистецтві, філософії, тощо. Таким чином, страх розглядаючись крізь призму культури, стає не просто емоцією, а феноменом культури.

Феномен страху у різних культурах може мати свої характерні риси. Особливістю страху як феномену культури у західній цивілізації є його початок у античній культурі. До цього страх існував у первісній культурі, але ще не набувши якостей феномену культури, а скоріше виступаючи у формі психологічної емоції. В Античності страх вперше отримує оформлену концепцію як феномен культури і репрезентується в основному в етичній сфері, що зароджує традицію сприйняття страху в західній культурі. Протягом історії страх переходячи із однієї культурної епохи в іншу обростає своїми

характерними рисами, що показують специфіку певного культурного періоду. Тобто, страхи людей певної епохи, концентруючись за допомогою соціокультурних механізмів навколо певних ідей і тем, демонструють таким чином властивості цієї епохи. У такий спосіб, страх як феномен культури показує основу світогляду, центральні ідеї певного культурного періоду. Об'єкти страху людей певної культурної ери та статус страху у культурі може свідчити про характерні властивості цієї культури.

Страх у вимірі війни отримує нове культурне значення і демонструє специфічні властивості. Страх під час війни може виявлятися у багатьох аспектах: починаючи від залякування противника і пониження його бойового духу до використання страху у реаліях інформаційної війни. Страх у рамках війни стає яскравим маркером культурно-історичного періоду, в якому відбувається війна.

Актуальність роботи пояснюється тим, що останні декілька років створили для людства низку серйозних викликів (таких як пандемія та російсько-українська війна), а страх як феномен культури є одним з найяскравіших індикаторів культурної самооцінки та здатності справлятися з труднощами. Статус страху в культурі показує те яким чином здійснюється інтерпретація проблеми та визначає реакцію на неї. Чим вищий статус страху у культурі, тим слабше суспільство буде справлятися з викликами. Окреслення сучасного стану страху в культурі допоможе прогнозувати та змінювати реакцію Західного суспільства на виклики в подальшому.

Об'єкт дослідження: культурологічний дискурс довкола феномену страху в Західній культурі.

Предмет дослідження: ключові характеристики страху як культурного феномену в межах історії Західної культури та у вимірі повномасштабного етапу російсько-української війни.

Метою роботи є дослідження значення страху в сучасній західній культурі і властивості страху у вимірі російсько-української війни.

Задля реалізації поставленої мети пропонуються **наступні завдання:**

- Визначити характерні риси культурологічного підходу до вивчення страху;
- Окреслити основні методики аналізу страху в культурі;
- Встановити особливості феномену страху в історичних епохах західної культури;
- Продемонструвати характерні риси вияву страху у сучасному суспільно-політичному дискурсі;
- Показати властивості страху на прикладі повномасштабного етапу російсько-української війни.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі витоків сучасного статусу страху в Західній культурі, що включає простеження динаміки феномена страху протягом історії культури та виявлення причин сучасної ролі страху в культурі. Крім цього, важливість роботи пояснюється демонстрацією специфіки сучасного страху як феномену культури на прикладі повномасштабного етапу російсько-української війни.

Для повноцінного розкриття теми дослідження було використано наступні **методи**: метод узагальнення та порівняння, порівняльно-історичний метод, метод аналізу, компаративний метод, психоаналітичний метод у галузі соціокультурного та культурологічного дискурсів. Метод узагальнення та порівняння допомогли визначити особливості культурологічного аналізу страху. Специфіка предмету роботи вимагає використання порівняльно-історичного методу, завдяки якому можна простежити характерні риси репрезентації феномену страху у конкретний історичний період. Метод аналізу дозволив виявити основні підходи в аналізі страху в культурі. Компаративний метод допоміг визначити відмінні риси переживання страху війну в різних країнах і порівняти їх. Психоаналітичний метод дав змогу проаналізувати витoki страху у культурі сучасного Заходу.

Ступінь наукової розробки теми представлена низкою робіт, які комплексно розкривають зміст дослідження. Філософські погляди на проблематику страху в культурі представлені в роботах Аристотеля, Платона,

Епікура, М. Монтеня, Л. Свендсена. Крос-культурне вивчення страху можна знайти у Д. Матсумото. Психоаналітичний погляд на культуру представлений в роботах З. Фрейда та Е. Фромма. Релігійні погляди на страх можна знайти у Святого Августина та Н. Делюмо. Політичний аналіз страху як культурного феномену здійснюють у Дж. Віко, Т. Гоббс та Д. Муазі. Соціокультурні аспекти страху зачіпають Дж. Бурк, У. Бек, Ф. Фуреді. Страх та його аспекти у вимірі російсько-української війни аналізують: Ф. Фуреді з точки зору сучасного суспільно-політичного дискурсу; протистояння страху і гумору під час російсько-української війни досліджують Н. Дяченко та А. Усатий; емоційний стан українців під час війни розглядає І. М. Євченко.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, підрозділів, висновків та списку літератури. Перший розділ висвітлює специфіку культурологічного аналізу страху, зачіпає особливості вияву страху як феномену культури у різних сферах культури та презентує методи дослідження страху в культурі. Другий розділ акцентує увагу на характерних рисах культурного вираження страху і динаміці сприйняття страху в історичному розрізі. Третій розділ зачіпає проблематику особливостей страху в умовах повномасштабного етапу російсько-української війни. Загальна кількість сторінок роботи – 88, основний зміст займає 70 сторінок, кількість джерел є 74.

1. КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СТРАХУ

1.1 Особливості культурологічного підходу до дослідження страху

Страх – це одна з найдавніших емоцій, яка існувала поряд з людиною протягом усього періоду її становлення. Страх є однією з найбазовіших емоцій людей, а за силою вираження є однією з найсильніших. Страх бере свій початок з тих часів, коли людина не виділяла себе з природи, коли ще не було людського самоусвідомлення. Саме страх є тим що об'єднує людину з твариною та взагалі з природою. Під собою, він має суто еволюційну причину, адже не маючи страху будь-яка істота не змогла б вижити. У ті часи коли перші люди почали вивчати світ навколо себе, саме страх забезпечив їм можливість безпечно це робити. Таким чином, страх є фундаментальною емоцією людини, яка стоїть біля витоків людського життя.

Така важлива емоція людської психології як страх не могла не вплинути не тільки на індивіда, але й на суспільство. Так, проблематика страху є не тільки особистісною, але й соціальною, глибоко вкорінюючись у культуру. Статус страху в культурі має досить мінливу природу. Страх як частина культури, мав для людства вагоме значення. Культурне осмислення страху пов'язане із несвідомим, ірраціональним світом людини, тому може репрезентувати особливе світосприйняття. Можна сказати, що статус страху у певний культурний період репрезентує світогляд епохи. Страх у культурі може бути представлений у різних сферах культури – релігійній, мистецькій, політичній, тощо. Страх сприймався у різних контекстах в історії культури: від етичної чесноти до інструменту маніпуляції. Отже, феномен страху у культурі має свої особливості розгляду через різноманіття репрезентації.

Страх – це не суто людська емоція, вона притаманна усім тваринам. Спільним як для тварин, так і для людей є біологічна природа страху. Для людини як для розвиненої тварини страх несе, в першу чергу, функцію захисту та функцію комунікації. Перші людські первісні спільноти мали розвинену комунікаційну систему задля попередження неприємностей і збереження

життя членів спільноти. Страх у первісні часи виступав у ролі адаптивного соціального механізму, що попереджав про загрозу. Вираз страху, що виникав на обличчі сповіщав інших про небезпеку, що суттєво допомагало виживати першим людським спільнотам [35; с. 2167]. У цьому контексті страх мав позитивну характеристику, оскільки допомагав виживати людині. Людина первісного суспільства була залишена сам на сам з природою, яка несла в собі багато небезпек серед яких були хижаки або природні явища. Страх у цей період людського існування виступав у формі певної захисної рамки, яка забезпечувала та вчила людей виживанню та розбудові спільноти.

Страх допомагав вижити не тільки людям, але й тваринам. Як уже зазначалося, біологічна природа страху є однаковою як для тварин, так і для людей. Головним механізмом страху, який є однаковим для всіх, є втеча від невідомого, яке скоріше за все несе загрозу. Найпримітивніша і найперша форма страху є переляк – вроджена, емоційна реакція на новий, раніше не бачений подразник [53]. Прискорене серцебиття і дихання, завмирання або тремтіння – всі ці фізичні реакції є притаманними для переживання страху. Прикладом однакової природної реакції страху на подразник є те що, щури та люди мають дуже схожу фізіологію переживання страху, оскільки мозковий центр емоцій працює за однією схемою і ці емоційні реакції не встигають обробитися раціонально [65; с. 27]. У цьому випадку, проявляє себе ця найпримітивніша форма страху. Всі інші форми страху можуть відрізнитися у людини і тварини, але переляк є спільним для всіх.

Форми страху можуть виражатися по-різному не тільки у людей і тварин, але й у різних людей. Фізична реакція на страх та біохімія емоцій показують те, що інколи важко відрізнити страх від гніву. Біохімічно реакції страху і гніву дуже схожі. Додатково важко встановити в який момент людина буде відчувати страх – в одних і тих самих фізичних умовах різні люди можуть відчувати різні емоції [65; с. 26]. Отож, біологічна природа страху споріднює людину із твариною, але не вичерпує питання щодо страху, оскільки як було

зазначено, навіть різні люди будуть в однакових фізичних умовах можуть переживати чи не переживати страх.

Важливість фізичної реакції страху помічали філософи. Вони усвідомлювали всеохопну природу страху і те, що цій природі важко не підкоритися. Одним з тих, хто підмічав фізіологічну сторону страху був Мішель Монтень. Він зазначав: «Людина мусить заплющити свої очі від удару, який їй загрожує; вона мусить тремтіти на краю прірви як дитина; природа зберегла ці світлі ознаки свого авторитету, щоб наш розум і стоїчна чеснота не змушували нас вчитися смертності і слабкості; вона (людина) блідне від страху, червоніє від сорому, і стогне жовчним, якщо не відчайдушним криком, то принаймні хриплим і надривним голосом» [55]. Чітко простежується зв'язок між фізіологічною реакцією, емоціями, які відчуває людина та неможливістю повного контролю над фізіологією емоцій.

Для того, щоб зрозуміти поєднання емоцій і фізіології варто також звернутися до ще одного філософа Моріса Мерло-Понті, який так само як і Монтень простежував зв'язок між емоціями та фізіологією. Але якщо Монтень розглядаючи стосунок між емоціями та їхніми фізичними проявами демонструє неможливість протистояти природі, то Мерло-Понті розглядає іншу сторону – він ставить знак рівності між жестами і мімікою та безпосередньо емоцією. Філософ пише: «Для того, щоб зрозуміти жест люті або погрози, я не маю потреби пригадувати почуття, які володіли мною, коли я сам робив такі жести. Я дуже погано знаю міміку люті зсередини і тому асоціації за принципом схожості або міркування за аналогією не вистачило б вирішального елемента; з іншого боку я не отримую лють або погрозу як психічний факт, прихований позаду жесту – я читаю лють у жесті, жест не змушує мене мислити лють; він є самою люттю.» [11; с. 218]. За Мерло-Понті, тілесні прояви певної емоції, жести, які людина використовує і є тією самою емоцією.

Страх за своїм характером, як і будь-яка емоція є індивідуальним проявом. Але емоції настільки нерозривно пов'язані із самою людською

екзистенцією, що їх важливість на загальному, соціокультурному рівні важко применшити. Емоція, на самому першому її рівні пов'язана із біологією, що у свою чергу, пов'язує людей із природою. Як зазначалося вище, на цьому першому рівні виділяються її основні функції – функції захисту та комунікації. Як для тварин, так і для людей притаманні певні сигнальні функції, які сповіщають певну інформацію, а у випадку зі страхом, йдеться про сповіщення про небезпеку інших членів спільноти. Функцію комунікації або сигнальну функцію виконують фізичні реакції, чим і пояснюється важливість розгляду жестів та міміки у дослідженні феномену страху. Цікавим є вивчення біології страху у людей. Як уже було згадано вище, не завжди можна точно визначити на біохімічному рівні яку емоцію відчуває людина. Навіть більше, часто люди плутають мімічне вираження переляку з гнівом або здивуванням [65; с. 24].

Здавалося б з точки зору біології, страх несе виключно позитивну функцію – він оберігає та захищає від незгод. Негативного забарвлення страх отримує трохи пізніше, коли людина навчилася захищати себе від загроз і на перший план виходять агресія і сміливість. Зовсім іншого характеру носить теорія Джеймса-Ланге, яка названа на честь філософа Уільяма Джеймса і психолога Карла Георга Ланге. Сутністю теорії є те, що вона міняє місцями стимул і реакцію. Якщо традиційно підійти до розгляду страху, то виходить, як зазначається вище, наступним чином: стимулом виступає певна загроза, а реакцією страх. Теорія Джеймса-Ланге говорить про те, що страх проявляється тому що людина тікає, а не тікає, тому що боїться [65; с. 33]. Ця теорія є досить суперечливою для тварин, але саме для людини вона не позбавлена сенсу. Хоча теорія критикується, в першу чергу, тому що позбавляє страх його примітивної функції забезпечення, але при цьому для більш розвинених форм страху, таких як тривога, вона підходить.

Розглянувши біологічну природу страху можна сказати, що еволюційно страх має велике значення, оскільки живий організм, який боїться загроз з більшою вірогідністю може вижити на відміну від організму, який не має такого механізму захисту. Страх – це не просто емоція, він несе з собою окрім

захисної і ще і комунікаційну функцію, яка переводить його із розряду суто індивідуальних емоцій до соціальних. Таким чином, якщо емоції і можуть переживатися індивідуально, то значення вони набувають лише під час колективного існування [66; с. 10].

Емоції виражаються за допомогою фізіологічних проявів – жестів та міміки. Саме завдяки жестам та міміки люди можуть розуміти одне одного, тому страх у цьому контексті відіграє особливу роль. Вивчення біохімії страху дало розуміння, що тварини і люди схожі за біологічними механізмами, що відповідають за зародження страху. Схожі, але не тотожні. Хоча багато у чому мета зародження страху у людей і тварин є однаковою – захистити організм і (у випадку соціальних істот, включно з людьми) сповістити про небезпеку, все ж людина якісно відрізняється від тварини.

Вищезгадана теорія Джеймса-Ланге вперше показує несхожість людських емоцій з проявом емоцій у тварин. Єдине в чому ця теорія помиляється – це зміна подразника і реакції як основоположного механізму емоцій. Насправді, зміна подразника і реакції відбувається у більш складних формах емоцій. Людина має складніші когнітивні функції, що призводить до того, що і емоції будуть набувати як складніших форм, так і складніше відчуватися.

Оформлену концепцію страх отримує у людському вимірі. Коли можна чітко розрізнити особливість саме людського виду страху, тоді можна говорити про соціокультурний статус страху. Завдяки розвиненим когнітивним здібностям людина отримує можливість глибше відчувати емоції і почуття. За допомогою когнітивних здібностей людина здатна відчути широкий спектр емоцій і усвідомити їх.

Страх – це інтенційна емоція, що має певний подразник. Направленість на певний об'єкт робить страх тим чим він є. Інтенційний об'єкт завжди піддається інтерпретації – якщо об'єкт інтерпретується як загрозливий, то людина відчуває страх, якщо об'єкт інтерпретується як дратуючий, то людина відчуває гнів, тощо [65; с. 36]. Цей механізм вказує на особливість саме

людського страху. Через притаманні людині когнітивні здібності інтенційність страху розпилюється – замість того, щоб боятися безпосередній об'єкт, який людина бачить, розум змушує прораховувати можливі небезпеки. Таким чином, загрозовий об'єкт, який знаходить тут і зараз зникає і з'являється прорахування можливих небезпек. Це являє собою процес зародження специфічної форми людського страху – тривоги.

Зникнення у людській свідомості загрозового об'єкту на який спрямована увага постулює появу нових форм страху, які вже не притаманні тваринам. Людський розум працює не тільки з тим, що відбувається із людиною у даний момент, а з тим, що може відбутися з людиною у майбутньому. Прорахунок можливих загроз пов'язується з ризиком. З одного боку, поняття ризику є загальним для всіх людей, з іншого боку має свої культурні особливості. Ризик, що лежить в основі тривоги можна визначити наступним чином: «Поняття ризику передбачає психічне уявлення про те, що може статися і страх перед тим, що може статися...Саме уявлення про те що таке ризик породжує страх» [66; с. 11]. Таким чином, можна простежити, що антропологічний страх отримує нові форми, які непритаманні для інших живих організмів, що стає можливим за допомогою розвиненому розуму.

Технічно, людський страх поєднує людей з природою, робить людей і тварин однаково неспроможними протистояти природі. Заєць так само як і людина побачивши хижака втікатиме чи завмре від страху. Різниця простежується тоді, коли людина може прорахувати ризик можливої зустрічі з небезпекою. Заєць не боїться хижака, що не перебуває безпосередньо перед ним, він не боїться хижака, що перебуває на іншому континенті [65; с. 29]. Страх зайця, як і будь-якої іншої тварини інтенційний, направлений на певний об'єкт, який існує поруч із ними тут і зараз. Можливість людського розуму прогнозувати майбутнє зіграло і негативну роль пошуків ризику, там де можливо його і немає.

Ризики і тривога, яка пов'язана з ризиком як особливість людського страху були помічені ще Аристотелем. Про страх він писав наступне: «А страх

ми відчуваємо, очевидно, тому, що щось страшне [загрожує нам], а це, взагалі кажучи, є зло. Саме тому страх визначають як очікування зла. Звичайно, ми страшимося всякого зла, наприклад безслав'я, бідності, хвороби, неприязні, смерті» [1; с. 117]. Страх у Аристотеля набуває етичного забарвлення, при цьому, акцент ставиться на людських страхах безслав'я, бідності, хвороби тощо. Ризик втратити соціальний статус або статок може лякати людину, тобто певне можливе негативне майбутнє, що не притаманне іншим істотам.

Аристотель визначає людину як *zoon logon echon*, тобто як «раціональну тварину» або «суще, що має мову», що дає можливість в подальшому говорити, що людина живе у смисловому полі [65; с. 29]. Саме ця риса людини як істоти, що живе у смисловому полі говорить про особливий статус всього, що потрапляє у поле культури. Теж саме можна сказати про страх. Як уже було визначено, антропологічний вимір страху включає особливі форми страху, які існують виключно у людей, а смислове поле культури піднімає коло проблем про статус страху в культурі.

Важливим для будь-якої емоції не як для фізіологічного механізму захисту чи комунікації, а як для феномену культури є не сам об'єкт, а його інтерпретація. Оскільки людина живе більшою мірою не в фізичній реальності, а в абстрактній смисловій сфері, то і більшого значення набуває друге. Ернст Кассінер з цього приводу пише наступне: «Людина не може втекти від власного досягнення. Вона не може не прийняти умов власного життя. Людина живе вже не в просто фізичному всесвіті, вона живе у символічному всесвіті... Фізична реальність, здається відступає пропорційно розвитку символічної діяльності людини. Замість того, щоб мати справу з самими речами, людина в певному сенсі розмовляє сама с собою. Людина настільки огорнула себе мовними формами, художніми образами, міфічними символами чи релігійними обрядами, що вона не може побачити чи знати нічого, окрім як за допомогою цього штучного посередника. Її ситуація однакова як в теоретичній, так і в практичній сферах. Навіть тут людина не живе у світі твердих фактів чи відповідно до своїх потреб чи бажань. Вона живе

радше серед уявних емоцій, у надіях і страхах, в ілюзіях і розчаруваннях, у своїх фантазіях і мріях.» [33; с. 43]. У словах Ернста Кассірера можна простежити одне з уявлень про дефініцію культури.

В грубому сенсі, культуру можна назвати всім, що пов'язане із людським, користуючись класичним протиставленням природа – культура. Уявлення про культуру як про те, що притаманне саме людині з'являється у кінці XIX століття і пов'язується з іменем англійського етнографа та історика культури Едварда Тайлора. Він провів ґрунтовний аналіз найпримітивнішої людської культури і вперше визначив культуру як «сукупність знань, мистецтв, моралі, права, звичаїв та інших особливостей, що притаманні людині як члену суспільства» [70; с. 1]. Хоча Тайлор і дає найзагальніше, грубе визначення культури, але вже тут можна простежити розуміння культури як явища, що притаманне людській спільноті. Ернст Кассірер же, іде далі і розвиває ідею щодо культурного поля, в якому живе людина і пояснює не тільки фізичну реальність і духовний доробок людства, але й абстрактне, смислове уявлення про світ.

Питання щодо культури та її зв'язку з можливостями людського розуму піднімає Джамбаттіста Віко. У своїй праці «Нова наука» (1744) Віко зробив значний внесок у розробку гуманістичного світосприйняття та моделі «витончених мистецтв» [16; с. 148]. Віко як представник гуманістичної доби Відродження, високо оцінює можливості людського розуму, використовуючи як приклад логіку розвитку історичного процесу. У своїй роботі Віко висуває ідею про те, що розум предків був таким же як і у сучасників. Емоційна і раціональна сторони людського світосприйняття не були відсталими: люди завжди відчували і усвідомлювали ті ж емоції, що люди відчують і усвідомлюють сьогодні [16; с. 150].

У традиціях італійського Ренесансу Джамбаттіста Віко пише про важливість людського розуму наступне: «Людина, внаслідок безкінечної природи людського розуму, робить саму себе правилом всесвіту там, де розум виявляється розгубленим від незнання» [73; с. 54]. У цьому випадку

особливість людського сприйняття репрезентується через здібності власного розуму, що перегукується з ідеєю Ернста Кассірера про те, що людина живе у світі смислів. Людський розум, таким чином, виступає у вигляді характерної риси людини за допомогою якої людина створює своє уявлення про світ як про символічне поле. Чим розвиненіша культура, тим ширше це поле, в яке вміщаються міфічні архетипи, мовні форми, художні образи тощо.

Таким чином, культура вміщає в себе все, що може помислити людина. Разом із тим розвинене символічне поле не відмінняє існування несвідомих або мало контрольованих явищ. Хоча людина намагається приборкати ірраціональне, деструктивні почуття та емоції, але часто зробити це буває важко. Емоції – це один з феноменів людської свідомості, які людина намагається осмислити за допомогою культури. Не все в культурі можна осмислити за допомогою раціонального чинника, ірраціональне може, а часто навіть домінує в певній цивілізації або в певний культурний період.

Страх як одна з найсильніших за силою прояву емоцій може диктувати правила не тільки для культурного періоду або певного культурного регіону, а й для усієї цивілізації. Страх може виконувати позитивну функцію, якщо дасть поштовх для створення соціальних інститутів, правил суспільства, розбудови міст і засобів захисту. У цьому випадку, страх виступає як інструмент консолідації. Джамбаттіста Віко вважав, що страх стоїть біля витоків цивілізації. Цивілізація, за Віко, з'явилася тоді, коли у людей з'явився перший страх перед громом. Важливим є те, щоб страх викликали не інші люди, а загальне для всіх явище. Єдиний для всіх страх породжує загальну для всіх точку відліку, що може стати ґрунтом для створення усвідомленого людського суспільства [65; с. 104].

Отже, страх – це емоція, яка є спільною як для людей, так і для тварин. Страх – це те, що нагадує людству про його біологічну природу. Через розвинені когнітивні здібності людський страх якісно відрізняється від тваринного – як за формами страху, так і за усвідомленням своїх емоцій. Людина, на відміну від тварини може проаналізувати причини страху і

помислити ризики, які можуть статися із людиною у майбутньому. Таким чином, з'являється нова форма страху – тривога.

Здатність людського розуму до створення смислового поля культури, спонукає будь-яке явище, що пов'язане з людським життям пропускати крізь призму цього смислового поля. До культури загально можна віднести все, що не відноситься до природи і все, що було створено людиною, все, що консолідує людей в людську спільноту. Таким чином, усі соціально-культурні сфери, такі як міфи, релігія, політика, мистецтво, тощо, можна віднести до широкого поля культури. Культура дає можливість розглядати будь-яке явище пропускаючи його крізь смислове поле культури, так само даючи можливість розглянути як певне явище виявляє себе в соціокультурній сфері.

Страх як неоднозначна та сильна емоція вкорінена в культуру. Людина не може бути байдужою не тільки до емоційної сторони життя, а й конкретно до страху. Страх був поряд з людиною у первісній культурі, стояв біля витоків перших цивілізацій. Якщо у первісній культурі страх виконував функцію захисту, то у перехідний період між первісними часами і цивілізацією, страх починає виконувати консолідуючу функцію.

Великий доробок уявлень про страх представлена в міфології. Головним завданням страху у міфології було залякати людину, змусити її поклонятися богам. Особливе місце у впливі на сучасне розуміння страху серед усіх міфологій світу займає давньогрецька. Давньогрецька міфологія цікавить своїми божествами та міфологічними створіннями, що репрезентують певні форми та якості страху, на честь яких пізніше ці якості чи форми страху будуть названі. Прикладом етимології багатьох понять, пов'язаних зі страхом, що беруть свій початок із міфів Давньої Греції є паніка. Етимологія слова паніка відноситься до грецького *panikos*, що має за основу ім'я бога Пана, який означає поняття «всі» або «все». В грецькій міфології бог Пан є покровителем гір і сільського життя або загалом хтонічної сили, втіленням всеосяжності всесвіту. В Давній Греції панічний страх розумівся як тотальний, раптовий, незрозумілий страх пов'язаний з появою бога Пана. Паніка, таким чином,

тракується подвійно: і як всеохопний страх, і як страх, який охоплює групи людей, тобто всіх [34; с. 5].

Ще одним грецьким терміном, який перейшов в інші мови є фобія. У Давній Греції словом *phobos* позначали як переляк так і політ. Логіка називати фобос польотом була така: від страху людина починає здригатися, тряситься, «занурюватися у політ», страх, який переживає людина змушує її тіло рухатися [34; с. 4-5]. В давньогрецькому уявленні ще не було чіткого розподілу на види страху, тому часто страх позначався синонімічним рядом. Персоніфікованим еквівалентом страху у давньогрецькій міфології був бог з іменем Фобос, що утілював страх як такий.

Страх у давньогрецькій міфології виявляє себе не тільки завдяки етимології. Культура Давньої Греції славиться естетично-зображувальним світосприйняттям: в той період Греція могла похвалитися розвиненими скульптурно-архітектурним доробком, який займав своє місце в культурному просторі поряд із абстрактними ідеями, які репрезентувалися в філософії. Таким чином, в міфології можна знайти яскраві образи, які показують все, що хвилювало греків.

До яскравих образів давньогрецької міфології можна віднести зображення міфологічних істот, які були пов'язані із залякуванням. Міфологія Давньої Греції має образи Цербера і Медузи Горгони. Цербер – це триголовий сторожовий пес, який охороняє ворота підземного царства мертвих. Він, по суті, символізує останній страх, який має побороти Геракл. Підземний світ (як у давнину, так і в сучасній інтерпретації) розуміється як місце смерті, де володарюють мертві. Таким чином, в алегоричному сенсі, Цербер як сторож входу в підземне царство і безпосередньо підземний світ, символізує страх смерті [54; с. 54]. Ще одним зображенням страху смерті у давніх греків був образ Медузи Горгони. Медуза являє собою міфічну істоту, що може вбити людину поглядом. За легендою про Персея, герой зміг вбити Медузу дивлячись на відображення на щиті. Алегорія цієї легенди допомагає людям подолати страх перед смертю: не можна дивитися смерті в обличчя, інакше

людина буде вражена жахом смерті і наслідки можуть бути фатальними [54; с. 56].

Як можна простежити, давньогрецька міфологія представляє яскраві образи страху в своїх міфах. Страх у давніх греків постає як зображення потворних істот, які самою своєю зовнішністю мають вселяти жах як у героя, який їх зустрічає, так і в слухача чи читача цих міфів. У міфології як у духовно-художній обробці центральне місце займає найдавніший вид страху – страх смерті, який втілюється в алегоричних образах.

Якщо у міфологічних образах страх виступав в першу чергу або як всеохопний страх (паніка) або як найдавніший вид страху (страх смерті), то у рамках магічних практик, страх має іншу природу. Якщо міфи виступають як духовний доробок цивілізованого людства, то магія виступає радше як маркер примітивної культури, коли людина ще не відділила себе від природи і вірила в свої можливості керувати природними силами. Спільноти, які практикували (і практикують) магію мають спеціальну людину – чаклуна або жерця, який володіє магічними здібностями. Часто чаклуни демонстрували надприродні сили, що змушувало інших членів спільноти особливо ставитися до них. Чаклуни вселяли страх самою наявністю у чаклуна надприродних сил. Хоча магічні здібності слугували на благо спільноти, але інколи чаклуни могли використовувати свої магічні здібності задля залякування інших і отримання влади [41].

У свою чергу, у релігійних уявленнях статус страху змінюється. Якщо у магії влада, яку отримує чаклун суворо контролюється за допомогою незмінних законів природи, то навіть влада, що отримується чаклуном під дією страху є обмеженою. Релігія же має інший характер і перше, що вона включає – це віра в божество, вищі сили, що стоять над людиною. Головною задачею людини, таким чином, є служіння Богу. При цьому, ставлення до Бога у релігійної людини з емоційної точки зору має включати або страх або любов, або складний синтез почуттів любові/страху до Бога. Якщо ж людина діє з любові або страху до іншої людини, то вона може бути моральною чи

аморальною, зважаючи на те чи суперечить її поведінка загальному благу чи ні [41].

Закінчуючи огляд статусу страху духовної частини культури варто розглянути зв'язок влади з міфами. У римських анналах згадувалося про царя Альби, який вважав себе рівним або вищим за бога Юпітера. Для того, щоб впевнити в цьому своїх підданих і підтримати свій образ, цар сконструював машини, що імітували гуркіт грому і спалахи блискавки. Під час сезону плодоношення, коли грім особливо гучний, цар наказував своїм воїнам заглушати гуркіт грому ударами мечів об щити. Він і намагався претендувати на владу богів, та був покараний за порівняння з Юпітером. Його палац був затоплений під час зливи, а він сам був вбитий блискавкою [41].

Міфологія, магія і релігія показує усю різноманітність, яку може втілювати страх у духовній стороні культури – починаючи від втілення найдавніших людських страхів в давньогрецькій міфології і закінчуючи служінням християнському Богу з любов'ю і страхом. Хоча, як тільки з'являються людські ієрархічні спільноти, як тільки постає духовний авторитет, що втілений у вигляді чаклуна, медіатора між людський та надприроднім/божественним, виникає питання концентрації влади. Якщо у випадку з християнською релігією страх виступає як елемент рівності перед Богом, то у деяких випадках у міфологічному світогляді царі або чаклуни намагалися захопити владу завдяки страху інших перед їхніми надприродними силами. Тому питання щодо виявлення страху у культурі переходить в питання щодо зв'язку страху із владою або питання щодо того як страх виявляє себе у політиці.

Питання про страх в політиці є питанням про те яку роль страх грає у суспільстві, у відношенні суспільства до правителя, правителя до суспільства і відношенні суспільства до іншого суспільства. Якщо у Джамбаттіста Віко страх грав консолідуючу роль у соціумі, тобто люди мали боятися чогось разом, то у політичних теорія Томаса Гоббса і Нікколо Макіавеллі страх розглядається протилежно. Т. Гоббс і Н. Макіавеллі вважали, що страх одне

одного, а не якоїсь спільної загрози став відправною точкою для створення людської спільноти – за їхніми уявленнями, той хто, контролює страх, той контролює суспільство [65; с. 105]. Томас Гоббс вважає, що всі люди є рівними, а якщо всі люди є рівними, то природнім станом речей є війна, оскільки рівні здібності породжують рівні надії на досягнення мети [5; с. 151]. Якщо всі люди є рівними, то за Гоббсом, природнім станом суспільства є війна. Задля того, щоб вирішити цю проблему треба, щоб спільнотою людей керувала влада, яку вона боятиметься, оскільки в іншому випадку люди будуть примушувати одне одного поважати себе силоміць. Тому, за логікою Гоббса, має бути загальна влада, яка має контролювати суспільні процеси, інакше буде постійна війна [5; с. 152]. Навіть більше, страх для Гоббса є основоположною умовою цивілізованості і дотримання будь-яких угод: «Пристрастю, на яку можна покластися, є страх, що має два вельми загальні об'єкти. Перший з них – влада невидимих духів, другий – влада тих, кому порушення обіцянки завдасть шкоди. Хоча перший з двох об'єктів страху сильніший, все ж таки страх перед останнім загально більший» [5; с. 165].

Страх у політичній теорії виступає міцним інструментом в руках володаря. Страх у політиці є тим, що робить і утримує людську спільноту у рамках цивілізації. Тобто, класики політичної думки вважали, що людина і суспільство не в змозі себе контролювати таким чином, щоб не впасти у безладдя і зло, а страх – це те, що робить можливим функціонування суспільства.

Останнє, що варто розглянути у контексті особливостей культурологічного підходу до розгляду страху – це причина існування страху у мистецтві. Якщо страх у політиці може виступати як основа для встановлення влади і інтерпретується як негативне, але необхідне явище, то існування у мистецтві жанрів, пов'язаних зі страхом є неоднозначним. Питання постає в причині створення людьми творів мистецтва, які мають на меті викликати негативні емоції. Відповідь на це полягає в особливості людського естетичного сприйняття.

Для людини насолода від споглядання небезпечних, страшних картин природи, які при цьому не можуть нашкодити є хвилюючою. Цю естетичну насолоду можна назвати піднесеним. Піднесене викликає шок та жах, тому для того, щоб насолодитися піднесеним людині потрібно усвідомлювати власну безпеку. Будь-який піднесений образ, як наприклад: гроза, шторм, скелі, темрява, тиша, буря, тощо можуть приносити насолоду, за умови, що вони не можуть завдати реальної шкоди [56; с. 272]. Піднесене пов'язане із жахом та фізіологічною реакцією шоку, при цьому суб'єкт який спостерігає за природною картиною виконує роль пасивного спостерігача.

Піднесене, яке є притаманним для людського естетичного сприйняття пояснює бажання людини насолоджуватися чимось, що може викликати негативні, неприємні емоції. Якщо говорити про жанри жахів, які представлені в основному в літературі, кінематографі та відеоіграх, основною метою яких є налякати читача, глядача або гравця, то вони викликають складну емоцію перетворюючись на джерело естетичної стимуляції [32; с. 51]. Таким чином, мистецтво дозволяє безпечно пережити неприємні емоції, знаючи, що дійсної небезпеки вони не спричинять.

Отже, розглянувши природу страху як такого і людського страху варто наголосити, що страх не може розглядатися окремо від того, хто його відчуває. Людина не тільки відчуває широку палітру емоцій, включно з різними формами страху, але й може усвідомити і проаналізувати свої емоції. Розвинені когнітивні здібності людини поміщають її не тільки в безпосередню фізіологічну реальність, а й абстрактне поле культури, що включає всі досягнення культури. Таким чином, особливість культурологічного підходу полягає у розгляді страху у найвпливовіших сферах культури – релігії, політиці, мистецтві, тощо. Культурологічний підхід допомагає проаналізувати яким чином ірраціональна, емоційна сторона людського життя виявляє себе в певній соціокультурній діяльності людини.

Страх виявляє себе ще на ранніх етапах зародження культури. В міфології страх виступає у найдавнішій своїй формі – у формі страху смерті; у

релігії – виконує духовну функцію служіння Богу; в політиці забезпечує отримання влади та порядку; в мистецтві є джерелом естетичної стимуляції.

1.2 Крос-культурний метод дослідження страху в культурі

Емоції людини є одним з найбільших стимулів поведінки. Розуміння того, що керує людиною під час здійснення вибору, які емоції керують поведінкою допомагають людям будувати відносини. На індивідуальному рівні вивченням емоцій займається психологія. Психологія допомагає зрозуміти походження емоцій і чому люди відчують певні емоції в певний момент. Таким чином, психологія пояснює мотиви вчинків людей на особистісному та міжособистісному рівні. Соціальний рівень прояву емоцій вивчаються в соціології, соціальній та політичній психології тощо. Вивчення емоцій, які здійснюють ці науки відбувається в певному культурному полі, в яке вже прошиті мотиви та схильності людей до того, які емоції в які ситуації вони будуть відчувати і яким чином їх демонструвати. Таким чином, задачею культурного порівняльного аналізу є знайти ірраціональну складову культури за якою прояв емоцій народу однієї культури буде відрізнятися від прояву емоцій народу іншої культури.

Оскільки страх, як і інші емоції, має біологічну природу, то не дивно, що всі люди можуть відчувати страх. Наука поступово відповідає на питання, які стосуються природи емоцій, використовуючи біологічні та біохімічні методи досліджень. Питань, які безпосередньо стосуються культурного впливу на емоції безліч: чи відрізняється прояв емоцій в різних культурах і якщо відрізняється, то яким чином? А якщо прояви емоцій у різних культурах зовсім не схожі, то як можна сказати, що те та сама емоція? Чи існують базові емоції, які однаково презентуються у всіх культурах? Наскільки культура впливає на прояв емоцій?

Дослідження емоцій у культурі є перспективним напрямком. Питання щодо зв'язку психології із культурою розглядають із точки зору як медицини,

так і гуманітарних наук: доказової психології, соціології, біології тощо. Одним з методів вивчення психології культури є крос-культурний метод дослідження. Крос-культурні дослідження – це соціогуманітарна спеціалізація, що вивчає людську поведінку у різних типах культур, спираючись на виявлення відмінностей між ними.

Крос-культурні дослідження зародилися у США у середині ХХ століття, до цього пройшовши довгий шлях становлення. Варто зазначити, що крос-культурні дослідження «виросли» із порівняльного методу, який до цього широко застосовувався у соціогуманітарних науках. Вперше порівняльний метод був застосований у соціології і антропології, потім перейшовши і до культурології. Важливою постаттю у розгляді порівняльного методу виступає Огюст Конт, який поставив перед соціологією задачу позитивного вивчення законів явищ, висунув вимоги робити висновок спираючись на факти і за допомогою них отримати загальнонаукові методи. Таким чином, Огюст Конт постановив основні характеристики порівняльного методу, а саме порівняльний метод полягає у раціональному порівнянні різних і незалежних одне від одного співіснуючих станів людського суспільства.

Далі порівняльний метод перейшов на культурологічні дослідження. Серед найяскравіших представників порівняльного методу у культурології можна виділити Д. Фрезера, Е. Тайлора, Б. Маліновського та інших. Всі вони вивчали, систематизували та класифікували певні культури, порівнюючи їх між собою, підкреслюючи відмінності та схожості.

Поступово порівняльний метод залучає до своїх досліджень якомога більше культур, порівнюючи їх одне між одним. Таким чином, порівняльний метод стає базисом для започаткування крос-культурних досліджень, в яких береться вже більша кількість культурних одиниць. Однією із складових крос-культурного спеціалізації є крос-культурна психологія. Крос-культурний метод психології є молодим методом дослідження і поки еволюціонує. Крос-культурна психологія на сьогоднішній день є своєрідним синтезом психологічних і культурологічних знань. Головною задачею крос-культурної

психології є підтвердження або спростування гіпотез доказової психології. Йдучи шляхом порівняльного методу, крос-культурний метод шукає подібності і відмінності в поведінці людей різних культур. Цей метод співставляє прояв емоцій у двох чи більше культурних спільнот і визначає чи є істини психології вірними для всіх чи вони є культурно специфічними.

Культурна психологія може використовувати крос-культурний метод як первинний метод, який тестує культурні аспекти психології. Отже, крос-культурний метод полягає у наступному: «Крос-культурне дослідження – це дослідницька методологія, яка досліджує культурні параметри психологічного знання. Традиційно, це включає дослідження людської поведінки, яке порівнює психологічні процеси між двома чи більше культурами....Цей напрям першочергово зацікавлений дослідженням обмежень знань, отриманих з однієї культури, вивчаючи людей інших культур....Крос-культурний метод допомагає психологам перевіряти як знання про людей і їх поведінку може чи не може підходити для людей з інших культур» [51; с. 4]. Таким чином, крос-культурна психологія є міждисциплінарним підходом, який включає в себе доробок як культури, так і психології, використовуючи порівняльний метод.

Говорячи про страх, крос-культурна психологія допомагає визначити чи є страх універсальною емоцією для всіх культур і які відмінності у прояві страху є у представників різних культур. З точки зору теорії культурної психології розділяють універсалії та культурно-специфічне. Універсаліями є «психологічний процес, який є істинно застосованим для всіх людей всіх культур» [51; с. 4]. Культурно-специфічним, у свою чергу є «психологічним процесом, що вважається істинним для деяких людей певних культур, але не для інших» [51; с. 27]. Таким чином, згідно крос-культурного дослідження варто визначити що саме у явищі страху є універсальним, а що відноситься до культурно-специфічного.

Починаючи з 1960-тих років було проведено експерименти для того щоб дослідити, які емоції є базовими для всіх людей всіх культур. Пол Екман і Уоллес Фрізен (1972) провели серію експериментів, які стали ґрунтовними для

крос-культурної психології. Використовуючи роботи Сільвана Томкінса (1961, 1962), Екман і Фрізен провели дослідження, які зараз називаються дослідженнями універсальності. У першому з цих експериментів Екман, Фрізен і Томкінс відібрали фотографії міміки емоцій, які, на їхню думку, відображали загальновідомі емоції. Дослідники показали ці фотографії спостерігачам з п'яти різних країн (США, Аргентина, Бразилія, Чилі та Японія) і попросили спостерігачів позначити кожен вираз. Результати показали високий рівень згоди між усіма спостерігачами у всіх п'яти культурах щодо інтерпретації шести емоцій: гніву, огиди, страху, щастя, смутку та здивування [51; с. 227].

Для того, щоб підтвердити універсальність емоцій не тільки в розвинених, індустріальних країнах, а й загалом для всіх людей були проведені додаткові експерименти, які проводилися з представниками неписемних племен Нової Гвінеї. Їм так само було запропоновано визначити емоції, які були зображено на фотографіях і так само шість емоцій були визначені правильно: гнів, огида, страх, щастя, смуток, здивування. Дослідники пішли далі і сфотографували вирази шести емоцій людей з племен Нової Гвінеї, і показавши ці фотографії спостерігачам з індустріальних країн, попросили визначити кожну емоцію. Результати знову показали, те, що шість базових емоцій визначаються без проблем [51; с. 228]. Отже, серія експериментів таки підтвердили існування універсальних емоцій для всіх людей незалежно від їхнього культурного досвіду. Страх, як було зазначено, є однією з універсальних емоцій.

Іншою стороною крос-культурних досліджень є дослідження культурно-специфічних відмінностей у вираженні емоцій. Екман і Фрізен знову провели серію експериментів для визначення культурних правил прояву емоцій. Вони вважали, що універсальні емоції можуть проявлятися по-різному згідно культурних норм, правил і традицій [51; с. 230]. Загальний висновок, щодо вираження емоцій, і особливо страху показують, що негативні емоції оцінюють не так інтенсивно в культурах, де домінує ієрархія. А в

індивідуалістичних культурах страх та гнів як виражався інтенсивніше, так і сприймався [51; с. 240].

Нарешті, переживання емоцій відрізняється в різних культурах. Наприклад, японці частіше, ніж американці і європейці переживали базові емоції, а американці частіше говорили про відчуття радості, ніж європейці. Дослідження показали, що американці оцінюють відчуття своїх емоцій інтенсивніше, аніж європейці чи японці. Японці, у свою чергу менше використовують жести і яскраву міміку, в той час як американці експресивніше демонстрували свої емоції [51; с. 243-244]. Таким чином, можна сказати, що хоча існують емоційні універсалії, інтенсивність емоційного переживання, домінування певних емоцій та експресивність показу емоцій залежить від культури носія емоцій.

Ще одним важливим елементом розуміння статусу страх у різних культурах є те, що навіть на біохімічному рівні страх зчитується найяскравіше, якщо страх виражає член своєї спільноти. Підкреслюється, що саме культура, а не раса є визначальною для зчитування страху як загрозовішого у порівнянні з членами не своєї спільноти. Культурний чинник превалює над біологічним і в тому, що дані різнилися навіть між представниками, наприклад японської та американо-японської спільноти. Це пояснюється тим, що страх, який відчуває член власної культурної спільноти інтерпретується як більш загрозовий для себе, на відміну від страху, який виражає член іншої культурної спільноти [35; с. 2171].

Отже, наприкінці огляду крос-культурного методу дослідження варто зазначити, що крос-культурна психологія являє собою міждисциплінарну спеціалізацію, яка використовує порівняння двох чи більше культур. Крос-культурна психологія включає універсалії – психологічні процеси, які притаманні всім людям всіх культур, та специфічно-культурне – психологічні процеси, які притаманні тільки людям певних культур, але не іншим. Крос-культурний метод допоміг встановити існування шести універсальних емоцій (гнів, огида, страх, щастя, смуток, здивування), які існують незалежно від

культурного чинника. Страх як універсальна емоція, притаманна для представників всіх культур без виключення. Страх інтенсивніше відчувається і зчитується в індивідуалістичних спільнотах, аніж в ієрархічних. При цьому, страх, який демонструє член власної культурної спільноти сприймається як більш небезпечний, а страх, який демонструє представник не своєї культурної спільноти зчитується як не настільки загрозливий.

1.3. Психоеаналітичний метод дослідження страху в культурі

Емоційний елемент культури можна розглядати з різних точок зору, надаючи перевагу у розгляді певній частині культури або ж аналізувати культуру крізь призму певної методології. Психоеаналіз – це складова психології, яку започаткував Зигмунд Фройд. На початку свого шляху психоеаналіз виступав у ролі психотерапевтичної практики, та згодом психоеаналітичний метод виявився настільки глибоким у дослідженні людської психології, що перейшов у розряд загальних методів дослідження в соціогуманітарній сфері. Наразі психоеаналітичним доробком користуються для розгляду культури, мистецтва, релігії, міфології, тощо.

Деякі постулати психоеаналізу змінюють з плином часу, відкидаючись через неактуальність, деякі змінюються згідно об'єкту свого розгляду, запозичуючи терміни та обростаючи новими. Позитивною характеристикою психоеаналізу є те, що завдяки великому доробку знань про людську психологію, психоеаналітичний метод дозволяє досліджувати як позитивні, так і негативні психологічні явища. Психоеаналіз, який стояв біля витоків психології як науки, будучи піонером у вивченні людської психіки і психології, надав світові основні уявлення про поведінку і мотивацію людей. Користуючись термінологією психіатрії, психоеаналіз тим не менш створив власне закінчене вчення про психологію людини, фактично представивши світу першу психотерапевтичну практику. Тим не менш, не применшуючи ролі психоеаналізу в історії становлення психології як науки, варто

підкреслити, що деякі уявлення психоаналізу були спростовані пізніше та виявилися хибними, деякі втратили свою актуальність через зміну культурної парадигми, але основа психоаналізу досі залишається потрібною для психотерапії та соціогуманітарного знання.

Задля розгляду особливостей страху у психоаналітичній методології, варто звернутися до поглядів Зигмунда Фрейда на страх як на першоджерело від якого буде розвиватися уся теорія психоаналізу. Фрейд розглядає страх як страх загальний, так і специфічний для психоаналізу невротичний страх. Фрейд зазначає, реальний страх є сам собою зрозумілий страх, він є раціональною і природньою реакцією на зовнішні небезпеки [22; с. 398]. Тут можна простежити усталений погляд на страх, який є біологічно виправданим. Далі Фрейд пояснює, що існує особливий вид страху, специфіку якого підкреслював іще Аристотель – це безоб’єктний страх. Такий вид страху Фрейд називає у рамках психоаналітичної теорії «невротичним страхом». Невротичний страх, за Фрейдом: «...вільно ширяє і ладен учепитися за будь-яке більш-менш придатне уявлення, який впливає на судження, зумовлює очікування і чатує на кожну нагоду виправдати себе. Цей стан ми називаємо «очікувальним страхом» або «боязливим очікуванням» [22; с. 402]. Таке ж уявлення про страх як про очікування зла писав вже згаданий Аристотель.

Невротичний страх, окрім загального очікування чогось поганого може переростати в інші форми, серед яких фобія. Фобії являють собою перебільшений страх певної реальної небезпеки. Третім видом страху є страх при істеріях та тяжких неврозах [22; с. 549]. Фобії у свою чергу, Фрейд пов’язував із накопиченням сексуальної енергії, неможливістю задовольнити сексуальні бажання [30; с. 150]. Ідеї щодо істеричного страху та те, що фобії пов’язані із невдоволеними сексуальними бажаннями на сьогоднішній день є неактуальними, але ідея фобії як перебільшення реальної небезпеки досі відповідає дійсності.

І нарешті, говорячи про страх в психоаналізі, варто розглянути дефініції, які Фрейд дає різним видам страху: «страх – це певний стан, незалежний від

об'єкта, тоді як при боязні вся увага спрямована на об'єкт. Натомість переляк, здається має осібне значення, а саме: це стан, спричинений несподіваною небезпекою, якому не передувала готовність до страху. Тож можна сказати, що з допомогою страху людина захищається від переляку» [22; с. 399-400]. Таким чином, Фройд показує різноманітність форм страху у психоаналітичній теорії, при цьому вважаючи звичайний, реальний тип страху необхідною складовою життя.

Психоаналітичний погляд на людське життя навіть ставить одну з форм страху – тривогу розуму та біль, як фундаментальний принцип і ключовий компонент, того, що означає бути людиною [52; с. 37]. Таким чином, базова тривога є основою екзистенції людини. Без чинника тривоги людина існувати не може, але проблема виникає лише тоді, коли ця тривога набуває патологічного характеру. Екзистенційна тривога пов'язана з відчуттям власної смертності і неможливістю це змінити. Екзистенційна тривога може виступати у позитивні ролі, коли страх перед небезпеками виступає на соціокультурному рівні, то вона допомагає створювати ефективні механізми влади та авторитетів [68; с. 17]. Патологічна тривога, у свою чергу занадто сильно перебільшує проблеми, що турбують людину при проявах екзистенційної тривоги, не даючи спокійно жити.

Отже, існує психоаналіз у своїй первинній формі психотерапевтичної практики, що встановлює, що страх є фундаментальним, екзистенційним принципом буття людини. Реальний страх виконує конструктивну функцію, а невротичний, патологічний страх перебільшує реальну загрозу і створює проблеми для життєдіяльності людини. Переходячи у вимір культури, Фройд розширює поле діяльності страху. Екзистенційний страх залишається як основа людського існування, натомість Фройд продовжує розглядати дію невротичного страху у вимірі культурного існування людини.

За допомогою свого методу Фройд аналізує чому сучасна йому людина не може досягти щастя, чому люди такі нещасливі. Він пише, що культурну, цивілізовану людину оточують механізми соціального регулювання, які

виявляють себе у формі релігії, влади, соціальних інститутів, тощо. Через велику кількість механізмів соціальної влади суспільство нав'язує індивіду свої культурні ідеали, які призводять до розчарування. У результаті людина не може терпіти стільки розчарування, через неможливість досягнення справжнього щастя і стає невротиком [23; с. 37]. Для зменшення розчарування від постійної напруги, у суспільства склалася ілюзія, що варто взяти контроль над своєю природою за допомогою науково-технічного розвитку, але науковий прогрес теж не призвів до бажаного щастя. Досягнення науки, доказової медицини і технічний прогрес не призвели до щасливішого життя. Немає сенсу у довгому і здоровому житті, якщо воно сповнене душевних страждань [23; с. 38-39].

У своєму аналізі культури Фройд іде далі – крім окреслення факту, що людина у сучасній культурі є нещасливою і невротичною, Фройд виокремлює послідовність нещастя. Хронологічно Фройд виводить ідею про причини нещастя, застосовуючи поняття страху, провини, влади: «Отож часова послідовність мала б бути така: спершу відмова від потягу внаслідок страху перед агресією зовнішнього авторитету...потім встановлення внутрішнього авторитету, відмова від потягу через страх перед ним, страх сумління. У другому випадку ототожнення лихого вчинку з лихим наміром, а звідси й свідомість провини, потреба в покаранні. Агресія сумління зберігає агресію авторитету» [23; с. 72-73]. Таким чином, Фройд встановлює зв'язок між страхом перед зовнішньою владою і виникненням внутрішнього виразника страху, який згодом стає почуттям провинною. Людина стає заручником як зовнішнього страху, який виявляє себе у вигляді авторитетної влади, і внутрішнього страху, який виявляє себе у ролі провини. Через страх перед владою людина відмовляється від досягнення спочатку власних потягів, а потім і загально бажань, але бажання залишається і виникає почуття провини через незадоволене бажання, що підтримується внутрішнім страхом – провинною.

Ідея щодо страху, яка повністю належить психоаналізу наступна: відмова від власних бажань через страх перед зовнішньою владою призводить до нереалізованих бажань і провини, після чого цивілізована людина встановлює внутрішній авторитет через страх у вигляді провини. Таким чином, людина відрікається від власних бажань і стає нещасливою, оскільки не може не те, що їх реалізувати, а й навіть усвідомити свої бажання.

Підтверджує цю думку послідовник Фройда – Еріх Фромм. Він стверджує, що людина сучасного типу зречена від власних почуттів і бажань, фактично вона зрікається власного «я», замінюючи його псевдо «я», яке є прийнятним для культури, в якій вона живе. При цьому, справжнє «я» нікуди не дівається – воно лишається у несвідомому і проявляє себе у вигляді сновидінь і фантазій, і виходить, що через страх перед авторитетами і страх висміювання людина відрікається від себе реальної [24; с. 200-201].

Отже, психоаналітичний метод дослідження культури, використовуючи доробок психоаналізу як психотерапевтичної практики, аналізує культуру пропускаючи її крізь призму психоаналізу. Страх у психоаналізі виступає у двох іпостасях: реального страху (який має об'єкт небезпеки) і невротичного страху (перебільшення небезпеки). Людина стає невротиком, через нав'язані суспільством правила через які вона не може задовільнити свої справжні почуття і бажання. Страх з точки зору психоаналітичної методології є основою культури, виступаючи спочатку як страх перед зовнішньою владою, перетворюючись поступово у невротичний внутрішній страх – провину. Таким чином, людина опиняється скованою між двох страхів – зовнішнім і внутрішнім, що відчужує її від власного «я» і робить нещасливою. Психоаналітична методика дослідження культури виявляється корисною у питаннях розгляду патологічних станів, чим безперечно може стати питання статусу страху у культурі.

2. ІСТОРИЯ ФЕНОМЕНУ СТРАХУ В ЗАХІДНІЙ КУЛЬТУРІ

2.1 Феномен страху в культурі Античності і Середньовіччя

Історія страху в західній культурі починає концептуально оформлюватися в античності. До цього етапу в людській культурі, емоція страху також існувала і виконувала важливу функцію, але страх як усвідомлений феномен, що включений у систему світосприйняття з'являється в період Античності. В античній Греції та античному Римі вперше в західній культурі можна знайти писемні згадки про страх як про емоцію, його характеристики, функції та призначення. Оскільки сучасна культура Європи побудована на здобутку грецької думки, можна сказати, що давньогрецьке уявлення про страх визначає подальше сприйняття страху в західній культурі. Статус страху в античній культурі та філософські згадки про страх стали підвалинами для подальшої рефлексії над питанням щодо культурної репрезентації страху у наступних історичних епохах.

Античність як колыска європейської культури дала особливий світогляд, який притаманний саме цьому культурному регіону. Характерними рисами античної Греції є: розвиток філософії, створення та розквіт естетично-художньої творчості, міфологія як духовна складова культури, передова для того часу політична думка тощо. Антична Греція стала піонером у створенні успішної держави зі своєю унікальною культурою на Заході, тому не дивно, що багато її рис перейняв античний Рим, який є логічним приймачем ідей античної Греції. Ідеї, які запозичив Рим були перероблені під імперський тип культури, але сама основа цих ідеї однакова як для Греції, так і для Риму, тож, не дивно, що епоха Античності сприймається у зв'язці давньої Греції та давнього Риму. Для розгляду політико-суспільної складової обох культур варто роз'єднати ці дві держави, хоча уявлення про страх перегукується у цих античних культурах. Звичайно, варто зважати на характерні відмінності давніх Греції та Риму, але загалом можна говорити про схожість античного сприйняття страху.

Визначальною рисою давньогрецької культури є розквіт філософії. Давньогрецьке світосприйняття вирізняється орієнтацією на філософське усвідомлення дійсності. Страх у такому світосприйнятті набуває філософсько-етичного значення. Етичний компонент страху найяскравіше проявляється через етичні погляди видатних філософів доби Античності, серед яких яскраво виділяється Аристотель. Описуючи свою етику в «Нікомаховій етиці», Аристотель викладає уявлення про чесноти, якими має володіти достойна людина. Серед чеснот, запропонованих Аристотелем є мужність. На думку Аристотеля, будь-яка чеснота має бути серединною, тобто має бути представлена в людині в достатній мірі. Недостача або надлишок певної чесноти перетворюється на етичний недолік. Таким чином, мужність є золотою серединною між страхом і безстрашністю: «Отже, боягуз, сміливець і мужня людина мають справу з одним і тим же, але ставляться вони до цього по-різному: у одного надлишок, у другого недостача, а третій дотримується середини [між крайнощами] і [поводиться] як належить» [1; с. 121]. Аристотель іде далі і запевняє важливість саме страху для чесноти мужності: «Мужність пов'язана з тим, що вселяє відвагу і страх, але вона пов'язана з ними не однаково, але більше — зі страшним. Дійсно, хто незворушний у небезпеках і поводить себе як належить, більш мужній, ніж той, хто мужній за обставин, що додають відваги» [1; с. 129]. Крім зазначеного уявлення про страх як про недостачу чесноти мужності, Аристотель називає страх «очікування зла», яке також можна віднести до етичного характеру страху. Тож, в Аристотеля можна простежити оформлену концепцію страху як етичної категорії.

Продовжуючи огляд страху в Античності і його філософсько-етичне сприйняття, варто згадати ще одного видатного давньогрецького філософа Епікура. З ім'ям Епікура пов'язаний філософський напрям гедонізму, який сам по собі мав етичний характер, в якому страх займав одне з центральних місць. Для Епікура, фундаментальною перешкодою для щастя є тривога [47; с. 8]. Боротьба зі страхом стає центральною для епікурейства. Філософ розглядає

можливості подолання страхів найзагальніших для всіх людей. Він розглядає декілька типів тривоги з приводу життя, які можуть відчувати люди. Центральні страхи, які виводить Епікур в своїй філософії – це три види страхів людей: страх перед природними явищами, страх перед богами та страх перед смертю [17; с. 103-104].

Страх перед природними явищами Епікур пропонує долати за допомогою природничих знань: фізики, космології та астрономії, що дають їм цілком логічне пояснення [17; с. 103]. Страх перед природними явищами, насправді легко позбувається, якщо знати причину природних явищ, які лякають людей, таких як грім та блискавки або затемнення сонця. Страх перед богами, на думку Епікура, не має сенсу, оскільки божества безсмертні і щасливі та не цікавляться життям людей [17; с. 104]. Страх перед смертю – найбазовіший страх людей, за Епікуром також немає сенсу, оскільки поки людина жива, то смерть ще не прийшла, а коли смерть відбулася людині вже немає до цього ніякої різниці [47; с. 9]. Епікурейська філософія ставить у центр свого розгляду страх, даючи практичні роз'яснення того чому страх немає сенсу під час життя. Епікур пропонує шляхи подолання загальної тривоги та специфічних страхів давніх греків. Якщо страх перед природними явищами у сучасності вже не відіграє явної ролі, страх перед божествами вказує на релігійність греків, а страх перед смертю залишається актуальним досі. Два перших виду страху є яскравими маркерами культури Давньої Греції – страх перед природними явищами і страх перед божествами є вказівниками на міфологічну складову культури.

Окрім філософсько-етичного сприйняття страху в античній Греції, страх аналізувався філософами в міфології та загалом у духовному полі. Демокрит пов'язував переживання божественного із переживанням страху [44; с. 49]. Він вважав, що перелякавшись гуркоту грому люди зв'язали природні явища із волею богів. Такі ж види страху можна простежити у Епікура, що є показником духовно орієнтованого страху. Ще одним дослідником природи духовного страху є Теофраст, який був учнем Аристотеля. Він проаналізував

релігійну теорію страху, визначивши вид страху, пов'язаний із забобонами і страхом перед Богом [44; с. 49].

Продовжуючи тему стосовно духовної складової культури варто розглянути міфологію давньої Греції у контексті питання про феномен страху в культурі давньої Греції. Грецька культура залишила значне надбання міфів того періоду, що дає точне розуміння про місце міфології у системі культури і зміст міфів. Страх у давньогрецькій міфології отримує образно-алегоричну форму – міфи про страхіття становлять так званий тератологічний цикл, характерний для усіх міфологій світу [18]. Образ страху несуть у собі страхітливі горгони, гідра, ехидна, пес-цербер, що були пов'язані з підземним царством і володарем підземного царства Аїдом, що ототожнювався зі страхом смерті [18]. Арес – син Зевса і Гери, бог війни часто з'являвся у супроводі синів Деймосу (жаху) та Фобосу (страху), що символічно натякає на те, що із собою приносить війна [18]. Таким чином, можна простежити, що у давніх греків видом страху, що зустрічається у міфах є страх смерті, якому вони відвели окреме символічне місце – Підземне Царство.

На високу цінність еллінської філософської думки та її спорідненість з римською традицією вказує той факт, що римський філософ Тіт Лукрецій Кар у своїй роботі «Про природу речей» позитивно оцінює уявлення Епікура. Наслідуючи епікурейську етичну традицію, Лукрецій ставить у центрі своєї філософії щастя і шляхи подолання страху. Високо цінуючи Епікура за здатність протистояти страхам, Лукрецій згадує про нього у своїй поемі: «З-посеред еллінів зваживсь один проти неї підняти і скерував свій зір, хоч і смертних очей, - проти неї. Тож ані слух про богів, ні погрозливий грім, ні мигтіння стріл-блискавиць не злякали його: запалився ще більше духом своїм, ще палкіше запрагнув прорватися вперше збивши на брамах природи замки, із вузин – на простори» [20; с. 28].

У рамках римської культури також виділяється яскраве образне мислення. Із творів мистецтва, що дійшли до сучасності можна простежити схильність римського мистецтва до зображення неприємних сцен.

Скульптурні композиції (або їх репліки), які збереглися до сьогоднішнього дня демонструють жахливі сцени. Прикладом може слугувати скульптура «Лаокоон та його сини», яка являє собою безпосередньо Лаокоона, троянського жреця, та його синів, яких пожирають дві змії. Центральний персонаж зображений з гримасою болю та жаху на обличчі. Сцени насильництва, які шокують, були типовими для давньоримської скульптури. Ще одним прикладом жорстокості і залякування є скульптура Геркуланума, (1-79 рр. н. е.), яка зображає двох напружених оленів, тіло яких хапають кігтями та зубами мисливські собаки [63]. Огидне, шокуючи, страхітливе – були типовими епітетами, якими можна охарактеризувати давньоримську скульптуру. Таким чином себе виявляв страх в естетично-художній формі в культурі Давнього Риму.

Отже, античне уявлення про страх репрезентується через культури античної Греції та античного Риму. Дві культури хронологічно існували послідовно одна за одною, тому багато характерних рис в статусі страху є схожими для цих культур. Джерелами в яких можна знайти інформацію про розуміння страху в античності служать в першу чергу писемні джерела та твори мистецтва, що дійшли до сучасності. Оскільки грецький світогляд вирізняється орієнтацією на філософію, то найретельніше питання страху розкривається у античних філософів, де отримує етичного забарвлення. За Епікуром можна дізнатися, що найпоширенішими видами страху давніх греків були страх перед природними явищами, страх перед божевами і страх смерті. Страх смерті виявляє себе і в давньогрецькій міфології, де його символізує Підземне Царство. Уявлення про страх у давньому Римі перегукуються з уявленнями давньої Греції. Доповненням служать скульптури, що збереглися і показують естетично-художнє представлення страху, що розкривається через страхітливі, жахаючи образи.

Наступною культурною епохою, яка виділяється в історії Європи є Середньовіччя. Хоча чіткого розділення в часових рамках, коли саме закінчилася попередня епоха Античності і почалася епоха Середньовіччя

немає, але постфактум можна визначити основні риси за якими один культурний період Європи відділяють від іншого. Особливістю середньовічного культурного період стає переорієнтація світогляду на християнство. Якщо визначальною рисою доби Античності була філософська традиція, то у Середньовіччі починає домінувати релігійність. Перші батьки Церкви з'явилися ще за часів існування пізньої Римської імперії, тому їхні погляди стають підґрунтям для становлення західного християнства. Серед маркерів середньовічної культури можна назвати: Церква як центр соціальних, політичних та культурних подій; протиставлення природи і людини; в мистецтві – створення ікон, побудова храмів; раціональний тип філософії, тощо.

Зміна культурних епох не стимулювала зміну людських страхів. Види страхів, які описував ще Епікур знаходять своє місце у психології людей середніх віків. Найглибші страхи, на які люди не могли знайти відповіді досі бентежили: страх перед природними явищами, страх перед Богом і страх смерті залишилися в ірраціональній стороні культури. Логічно було б припустити, що на перший план у Середньовіччі виходить страх перед Богом, а інші види страхів перестають бути важливими, але це не так. Страх перед природними явищами нікуди не зник – він просто змінив свою орієнтацію з філософської на релігійну. В культурі середніх віків природні явища, що лякали людей інтерпретувалися як зловісні ознаки божественного невдоволення [44; с. 50]. Хоча середньовічний світогляд вирізнявся раціональністю, але все ж був орієнтований не на природниче осягнення світу, а на релігійне, тому епікурейський варіант подолання страху перед природними явищами за допомогою знань та логічного пояснення став неактуальним. Забобони пов'язані із страхом перед сонячними затемненнями, кометами, землетрусами та виверженням вулкану розумілися виключно як покарання за людські гріхи [44; с. 50]. В пізньому Середньовіччі окрім божої кари, природні явища, що приносили лиха людям почали інтерпретуватися як прояви дій диявола або чаклунства [44; с. 50]. Страх перед природними

явищами є непритаманним «офіційній доктрині» середньовічної культури і є проявом народної культури.

Отці Церкви, офіційні християнські догмати не сприймали ніяких форм страху, крім страху перед Богом. Августин розділяє позитивний і негативний види страху. Негативний вид страху, за Августином, лякає людину абстрактною загрозою зла. Страх у негативному виді являється у формі пристрасті, яка затягує у вир зла і протидією цьому виду страху є розум, раціональність. В свою чергу, позитивний вид страху пов'язаний зі страхом перед Богом – цей вид страху утримує людину на шляху добра, оскільки людина боїться втратити шлях до Бога [2; с. 76-77]. Августин співставляє поняття любові і страху перед Богом. Він апелює до Апостолів і наводить цитати, в яких стверджується позитивний вид страху, а саме любов в собі має тільки правильний, позитивний вид страх [25].

Важливість страху для християнського, релігійного світогляду відіграє роль не тільки у зв'язці любові - страху до Бога, але й у тому, що страх є першою емоцією, яка згадується в Біблії. Страх передує соромові, коли Адам вкусивши плід з Дерева Пізнання усвідомлює себе [65; с.14]. Релігійна доктрина високо цінує страх перед Богом, але при цьому засуджує будь-який прояв інших видів страху, хоча утримуватися від страху іншого виду людям середніх віків було важко. Середньовічне життя було важким та провокувало багато страхів, тому не дивно, що офіційна Церква як тогочасний авторитет намагалася знизити напругу від страху та переспрямувати його на Божественне. Згідно офіційної доктрини знання, що отримується через страх Божий є моралісним [44; с. 55]. Місце, яке відводить страху Біблія стимулює середньовічне уявлення про страх як про важливий механізм управління. Середньовічна система влади була напряму залежна від впливу Церкви. Окрім безпосередньої духовної, світоглядної ваги, Церква позначалася на політичній ситуації в європейських державах. Страх як механізм управління ставав практичним методом керівництва і легітимним культурним механізмом.

Акцентуючись на використанні страху у вимірі легітимної культурної практики, середньовічна релігійна думка, не тільки давала можливість страху проявити себе як управлінська методика, але й як утримувач морального порядку речей [44; с. 55]. Страх у домодерній епосі розглядався як необхідна умова моралісної поведінки людей, виступаючи таким чином не тільки в якості зовнішньої політичної влади, але й як внутрішній індикатор поведінки. Виступаючи в такій формі, страх нагадує Фройдівське уявлення про культурне значення страху.

Ставлення до страху як до моральної чесноти підтримувалися не тільки згаданим Святим Августином, але й Томою Аквінським. Тома Аквінський, слідом за Аврелієм Августином вважає страх пов'язаним із любов'ю. Центральне місце страху у релігійному, середньовічному світосприйнятті пояснюється тим, що у той час страх сприймався «в контексті впорядкованого світу і обережного Бога, з чого випливають певні припущення про політику, мораль та ідентичність» [44; с. 56]. Таким чином, важко помислити статус страху у середні вікі відірвано від релігійного компоненту, який проникає у всі сфери культури. Політика, мораль, філософія, мистецтво – все підпорядковане релігійному впливу.

Томістське уявлення про страх як про необхідну моральну чесноту, яка впорядковує моралісну поведінку людей і встановлює відносини між Богом і людьми, є концентрованою ідеєю про роль страху в культурі епохи Середньовіччя. Важливо зазначити, що на думку томістів, якщо страх втрачає свою релігійну орієнтацію, то він стає деструктивним та руйнівним. За уявленням томістів, зменшення моралісних атрибутів страху перетворює його на психологічну тривогу та відкритий жах, що значно дезорієнтує культурну функцію страху [44; с. 56]. Таким чином, релігійний компонент страху, який мав моралісний характер та виступав у формі саморегулятора і впорядкування пізніше втрачається, що призводить до набуттям страху шкідливого впливу.

Страх як внутрішній саморегулятор може виступати у вигляді провини, що пізніше розкриває у своїй ідеї про провину як елемент нещастя культурної

людини З. Фройд. Провина, яка виростає із моралісної сторони страху зустрічалася часто у культурі Середньовіччя. Томістське уявлення про страх як виключно позитивне, моралісне явище, тим не менш тиснуло на звичайних людей, які жили в епоху середніх віків. Епідемії хвороб, висока смертність, голод, війни та інші нещастя сприймалися звичайними людьми як покарання за гріхи [37; с. 302]. Постійне гнітюче відчуття провини не спонукало європейців сприймати страх перед Богом як позитивне явище, оскільки Церковні ідеї вступали в протиріччя із реальністю середньовічного життя. Страх, провина і любов перепліталися у середньовічній західній культурі, що була просякнута релігійною доктриною, створюючи суперечливі почуття у звичайних європейців: «...образ руйнівного Бога, якого люблять і ненавидять водночас, який не допускає Його підданам будь-які власні бажання і задовольняється їх мученицькою смертю: ці та багато інших факторів одночасно викликають перфекціонізм і нарцисизм. Бо почуття провини поєднує в собі два страхи: страх втратити любові Іншого і страх виявитися негідним самого Себе. Коли таке ставлення розвивається, ціна здобуття чужої любові ніколи не здається достатньо високою» [37; с. 300]. Таким чином, страх у добу Середньовіччя інтерпретується у релігійно-філософському осмисленні позитивно, в той час як середньовічна культура створює суперечливий образ страху через невідповідність соціокультурних реалій і релігійного догматизму, що призводить до психологічно-емоційного розщеплення.

Варто також згадати репрезентацію страху у творах мистецтва середніх віків. Оскільки релігія проникає у всі сфери культурного життя середньовічної людини, то безперечно вплив релігії простежується і у мистецтві. Страх у творах мистецтва набуває форми потворного, яке присутнє у середньовічному живописі. Якщо у давньогрецькому мистецтві страх у формі потворного чи огидно зустрічається найчастіше у скульптурі, то у європейському мистецтві середніх віків проявляється у живописі. Живопис цього часу мав свої канони, а темами зображення найчастіше обирали біблійні сюжети. Поділ на духовне і тілесне, що притаманний християнству, знаходить своє місце у живописному

зображені тілесних страждань мучеників і святих. Якщо у ранньохристиянському живописі страждання і тілесні муки не були у центрі уваги, бо вважалися недоречними для зображення, то у пізньому християнстві ситуація змінюється. Пізній середньовічний живопис починає зображувати страждання Христа як тілесні муки з акцентом на драматичне переживання болю, що мало показати людську природу Христа [56; с. 49]. Середньовічний живопис мав на меті зобразити сцени з Біблії та переповісти часто неписьменному європейцю того часу зміст. Пізній середньовічний живопис починає носити не тільки оповідальну функцію, але й духовну, показуючи через реалістичне зображення страждань Христа його людську природу.

Отже, розглянувши статус страху у середньовічній культурі можна вказати на центральне місце страху в епоху Середньовіччя. Отримуючи релігійне забарвлення, страх виступає у вигляді легітимного культурного механізму, де страх виступав виключно як позитивне явище моралісного впорядкування людської поведінки. Між тим, існує різниця між релігійною догмою страху/любові до Бога і соціокультурними реаліями, в яких жили тогочасні європейці, що створювало суперечливе почуття постійної тривоги та провини. В мистецькій сфері, страх знаходив себе у вигляді потворного зображення страждань мучеників у живописі.

Зробивши короткий аналіз страху в Античності і Середньовіччя, можна зробити висновок, що обидві епохи однаково інтерпретують страх з моральної точки зору (при цьому в античні часи акцент робиться на філософсько-етичній орієнтації, а в середніх віках на релігійно-моралісній), а різним є оцінка страху – в Античності як негативного явища, якого варто позбуватися, а в Середньовіччя як позитивної якості і наголошується на страху як на другій стороні любові до Бога. При цьому, можна простежити характерні риси ставлення до страху у мистецтві – в Античності скульптура зображувала негативні сцени, маючи на меті викликати шок і огиду, а в добу Середньовіччя живопис показував страждання мучеників як приклад їхньої людської природи.

2.2. Феномен страху в культурі Модерну

Говорячи про модерну культуру, перше питання, яке постає – це часові рамки панування цієї епохи. Якщо Античність в історії культури визначається домінування в суспільно-політичному полі Давньої Греції та Риму, а характерною рисою Середньовіччя виступає переважання релігії, то визначити головні риси Модерну як культурної доби стає важче. Таким чином, Античність починається з постання Давньої Греції як держави, а закінчується падінням Західної Римської Імперії, в свою чергу Середньовіччя як культурна епоха настає після падіння Римської Імперії. Таким чином, логічно було б припустити, що культурний період панування Модерну починається після закінчення Середньовіччя. Особливістю Модерну є те, що він охоплює довгий часовий проміжки і вміщує різні культурні течії. Для розуміння причини за якою різні культурні течії поєднують в єдину культурну епоху Модерну варто визначити його характерні риси.

Античності був притаманний особливий світогляд, який поєднував у собі міфологію, філософію, специфічний політичний устрій, що дає підставити виокремити цей період у єдину культурну епоху. Те ж саме можна сказати про Середньовіччя, де основою світогляду була християнська релігійність, що проникала у всі сфери культури. У такий спосіб можна сказати, що дві епохи мали більш-менш сталі культурні особливості, за якими визначають їхню загальну культурну тенденцію. Модерн, у свою чергу, характеризується внутрішньою різнобічністю – до епохи Модерну відносять широке коло культурних течій. Під Модерном розуміють: і ідеї, які загально прийшли після середніх віків, і Просвітництво, і час розвитку індустріального суспільства – все це загально називають Модерном. Розібратися в понятті «Модерну» як культурної епохи допоможе визначення його специфіки. Загально під поняття «модерну» припадає надбання Просвітництва, яке ставив собі за мету побудову суспільства, яке керуватиметься засадами розуму, а не

іраціональними потягами або сліпим виконанням королівських указів [14; с. 35]. Конкретніше, Модерн визначається як епоха постання індустріалізації, націй-держав, промисловості, телекомунікаційної мережі, тощо [14; с. 36]. Отже, епоха Модерну постає тоді, коли світоглядна позиція західного суспільства зміщується із суто релігійної на раціонально-наукову. Зародившись в часи раннього Просвітництва, ідея панування розуму отримала свого розквіту з приходом розвинених індустріальних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Отже, модерна епоха вирізняється високим ступенем раціоналізації, розвитком капіталістичних відносин, науковістю як основою світогляду і у пізньому своєму варіанті глобалізмом. Таким чином, будь-яке явище в соціокультурному полі Модерну проходить крізь науково-раціональний механізм осмислення.

Яскравим прикладом звернення до раціональності і змінення ставлення до страху можуть слугувати ранньомодерні уявлення Томаса Гоббса про страх, його природу, функції і завдання. Якщо в попередню добу Середньовіччя страх розумівся у зв'язці з любов'ю до Бога, то у Модерні страх позбувається релігійного забарвлення. Томас Гоббс вбачає в страху раціональний початок, порівнюючи окрім цього людину із твариною, що важко представити у випадку з середньовічним, християнським поглядом на страх. Гоббс розглядає страх у контексті своєї політичної теорії, де він виступає як основа побудови стосунків між людьми. Лео Штраус, дослідник гоббсівської політичної теорії, вказує на подвійну природу страху: він одночасно і іраціональний і раціональний. Найглибінішим проявом страху є страх перед смертю, який змушує людей гуртуватися. Штраус пише: «Не раціональне, тому завжди непевне знання, що смерть є найбільшим і найвищим злом, але страх смерті емоційний і неминучий, тому...є джерелом права і держави. Цей страх є взаємним, тобто кожна людина ставиться до іншої як до потенційного вбивці. Цей страх насильницької смерті, дораціональний за своїм походженням, але раціональний своїм ефектом, нераціональний принцип самозбереження, згідно з Гоббсом, є коренем усякого права, а разом

із ним усієї моралі. Звідси він робить логічний висновок остаточно заперечивши моральну цінність усіх чеснот, які не сприяють становленню держави...або точніше усіх чеснот, які не впливають зі страху насильницької смерті» [64; с. 17-18]. Таким чином, Гоббс демонструє, що моральної легітимізації отримують лише ті моральні якості, які сприяють встановлення порядку і правил. Для Гоббса основним джерелом людської мотивації слугує страх, який Гоббс зводить в розряд найважливішої емоції – для нього страх вистає як протидія гніву і люті, що становить основу державотворення [64; с. 130]. Для традиційної політичної думки було характерне вбачати в людині «політичну тварину» (Аристотель), то для Гоббса людина – це в першу чергу егоїстична істота, яка ставить на перше місце лише власні інтереси. Саме така зміна парадигми у політичній філософії, робить Гоббса «першою хвилею сучасності» [64; с. 149]. Страх у раціоналізованому вигляді, який притаманний Модерну оформлюється у Гоббсівській політичній теорії, де виступає як основа порядку та миру між людьми.

Протилежних поглядів на страх у політичній теорії дотримується Б. Спіноза. Спінозівський світогляд і його уявлення про державу є своєрідною антитезою до гоббсівського проєкту. За Спінозою, Гоббс створює деспотичну форму держави, в основу якої покладає міфо-сакральний страх [21; с. 50]. На відміну від уявлень Гоббса, де страх є ефективним засобом для управління державою, Спіноза вважає, що страх має місце у побудові громадського стану тільки для нерозумних та аморальних осіб. Держава монополізує страх, так само як і надію задля інтегрування індивідуального і суспільного життя, при цьому афект страху виконуючи таку роль може ставати руйнівним фактором індивідуальної свободи [21; с. 52-53]. Не дивлячись на те, що Спіноза не вбачав в страху ефективного механізму управління державою, тим не менш він віддавав йому ключове місце: починаючи від відзнаки у страху мотиваційної основи соціальної дії до страху як розумового впорядника напівсвідомої юрби [21; с. 55]. На прикладі ідей щодо позиції страху у теорії держави Гоббса та Спінози можна простежити явну різницю між епохою Середньовіччя та

Модерну. Як у Гоббса, так і у Спінози, страх у політичній теорії займає важливу роль, хоча отримує різну оцінку, що легітимізує фактор страху у ідеї управлінні державою. Вказуючи на помітну відмінність між попереднім періодом та Модерном, можна помітити, що у Середньовіччі політична модель була пов'язана із релігією, а в Модерні в свою чергу, управління державою стає окремою сферою та позбувається суто християнської інтерпретації.

Розрив з християнською всюдисущністю релігії, який відбувається у ранньому Модерні позначається на всю культуру. Окрім зміни у політичній сфері, яскравим прикладом зміни культурної парадигми є пенітенціарна система, яку описав у своїй роботі французький дослідник Мішель Фуко. Перехід, який здійснюється у практиках покарання у період Модерну є свідченням настання нового часу, який вказує на зміну культурної епохи. Якщо в добу Середньовіччя і в ранньому Модерні, публічні, жорстокі страти були нормою як практика покарання за злочин, то у другій половині XVIII – початку XIX століття публічні страти перестають бути популярними. Театральні страти, які за жорстокістю іноді перевищували сам злочин замінюють на закриті від суспільних очей покарання. Таким чином, за Фуко, зароджується сучасна пенітенціарна система, в якій не жахливе видовище покарання має стримувати від вчинення злочину, а неминучість відповідальності за злочин [40; с. 8-9]. Фуко описує нову, модерну концепцію покарання за злочини, за якою страх перед неминучістю покарання має бути вищим за перспективу злочину [40; с. 104]. Таким чином, в модерній епосі з'являється нове розуміння людської природи – постає питання про справедливість покарання та значення страху у практиці покарання. Зміна ставлення до людини та зміна світоглядних орієнтирів Модерну дозволила з'явитися більш гуманістичному суспільству. Страх у гуманістичному покаранні мав проявлятися як усвідомлення неминучості покарання, а не страх перед жорстокою, фізичною стратою.

На прикладі покарання, можна простежити переорієнтацію суспільства з фізичного сприйняття світу на ментальне. Покарання, починаючи з

класичного Модерну скоріше має психологічний ефект та спрямоване на розвиток усвідомлення людиною власної провини. У такий спосіб зароджується нова форма відносин у суспільстві – дисципліна, за якою домінуючим фактором у мотиві до дій індивіда є внутрішній регулятор, а не зовнішній. Влада є зовнішнім регулятором, а усвідомлення шкоди власних дій стає регулятором внутрішнім. Страх у цій парадигмі виступає у ролі передбачення можливих негативних наслідків, а не у ролі страху перед фізичною стратою. Таким чином, у пенітенціарній системі страх набуває нового, психологічного значення, що не було притаманне домодерному періоду.

Безпосередньо проєкт Просвітництва, який ставив у центрі своєї концепції примат розуму та відсував на другий план ірраціональне, створив можливість для зародження та процвітання наукового світогляду. Середньовічна християнська, релігійна поширеність на всі сфери культури, яка використовувала емоційну складову людського життя, стикнулася з науково-раціональним переконанням. Модерн допоміг постати науці як основі пояснення світу, що можна сказати і про подолання страху. У цьому контексті згадуються епікурейські поради про подолання страху природних явищ за допомогою вивчення природничих наук. Модерн пропонує вивчати та сприймати світ згідно наукових, раціональних фактів. У цьому випадку, мова може йти як про позитивну характеристику науки, так і про негативну. Прикладом позитивної риси наукового світогляду, у дискурсі про страх, є його ефективність у поясненні явищ, які лякають. Проблема постає тоді, коли науковий світогляд з його переважання доказовості вступає в суперечку із релігійним світоглядом. У модерну епоху, відбувається поступливий перехід від панування релігійної картини світу до наукової. Зміна культурної парадигми, яка концептуально оформлюється у XIX столітті, переорієнтується на нові виклики, які перед нею з'являються. Постає питання про статус релігії у цій ситуації – деякі релігійні уявлення і практики перестають бути актуальними у новий час і навіть починають сприйматися як архаїчні.

У цьому контексті, для визначення особливостей вияву страху у модерній епосі, важливо простежити зміну основних постулатів середньовічного християнства. Одна зі змін, яка зачіпає основу світогляду і постулює настання нової культурної епохи – це зміна статусу страху-любові до Бога. Страх як моралісна позитивна якість стосунку з Богом зникає ближче до XIX століття. У той час все більше християн намагалися відійти від образу християнства як релігії страху та сприймали християнство як релігію любові – страх тепер скоріше розглядається як завада любові до Бога, а не як підтримка любові [44; с. 58]. Нового значення отримує також ще один символ християнської віри – пекло. Страх перед пеклом мав бути запорукою моральної поведінки християнина, і джерелом загрози для грішника, але у XIX столітті така тенденція втрачає свою актуальність [44; с. 58]. Це була настільки вагома зміна, що деякі консервативні віруючі сприйняли сумніви у статусі пекла як серйозний удар по вірі [44; с. 59].

Культурні зміни, які підштовхнули до зміни у ставленні до страху загалом та до зміни уявлення про страх релігійний, у Модерні стикнули два світогляди – науковий і релігійний. Усталений релігійний світогляд, який закріпився в культурі ще з часів середніх віків зустрівся з молодим, науковим світоглядом, який тільки набирив ваги як легітимна картина світу. В епоху класичного Модерну доходило до протистояння, що виражалося у відкритих атаках одне на одного. В кінці XIX століття навіть дійшло до публічного засудження пекла як джерела моралісної поведінки. В 1870-тому році редактори журналу, що був присвячений розвитку наукової думки «Popular Science Monthly» опублікували статтю під назвою «Щодо віри в пекло», в якій засуджували концепцію пекла як основу моралісної поведінки, аргументуючи це тим, що страх перед пеклом використовує найнижчі мотиви дисципліни та є приклад варварства і дикості, а з розвитком наукових знань і культивування гуманних почуттів необхідність в пеклі як в інструменті морального регулювання зникла [30; с. 55-56]. Відповідь від «представників» релігії не забарилася. Порівняння релігійної картини світу із станом дикунства було

сприйняте як образливе і нахабне. Через три місяці вийшла стаття «Пекло і наука» в журналі «Catholic World». Аргументуючи свою позицію, стаття «Пекло і наука» акцентує увагу на тому, що вчення про пекло є не теологічною думкою, а відкритою догмою і те, що сумніви у важливості статусу пекла є ґрунтом для постання невіри. Крім того, захисники пекла як джерела моралісного контролю, зазначають, що у науки є обмежене коло знань, в яке не входить питання про моральні чесноти і те, що науковці, які сумніваються в істинності пекла якраз таки є найімовірнішими кандидатами на потрапляння туди [30; с. 56]. Таким чином, в останній частині класичного Модерну відбувається справжня суперечка між науковим і релігійним світоглядами з приводу коректнішої картини світу.

Зухвалість раціональної наукової позиції Модерну у часи пізнього Модерну тільки збільшилася. Якщо до цього науковці атакували засади релігійного світогляду, то у ХХ столітті починається постання заперечення Бога. Яскравим прикладом заперечення Бога і релігії як домінантної картини світу є позиція Бертрана Рассела, яку він представив у своїй роботі «Чому я не християнин» 1927 року. Одним з аргументів своєї точки зору, Рассел називає те, що релігія в своїй основі має страх. У свою чергу, страх смерті, страх поразки і страх перед невідомим, за Расселом, породжує потребу в «захисникові», своєрідному «старшому братові», який зміг би захистити і завжди бути поруч, не дивлячись ні на що [60]. Але, зазначає Рассел, наука може дати інструменти подолання страху перед невідомим за допомогою вивчення фізичних, хімічних і природничих процесів світу, тому необхідність у релігії зникає [60]. Сподівання Рассела на подолання страху перед невідомим в якому людство жило роками, за допомогою науки, не справдилися. Поступове зникнення страху Божого не позбавило людство страху як такого, а переросло в страх перед майбутнім [44; с. 73].

У пізньому Модерні відбувається найбільша трансформація страху за час культурного існування страху. Якщо у період Античності страх мав етичне забарвлення, а в Середньовіччі страх набуває морально-релігійного значення,

то у ХХ сторіччі страх втрачає свою етичну орієнтацію і остаточно деморалізується. Така зміна статусу страху пов'язується з появою психології. Вказуючи на фундаментальну роль психології у зміні ставлення до страху дослідник страху в західній культурі Френк Фуреді вказує на наступне: «Перехід від моральної інтерпретації страху також змінив культурні норми щодо того як люди повинні справлятися зі своїми страхами» [44; с. 69]. На початку ХХ століття з'являється психотерапія як відгалуження психології і поступово стає прийнятною культурною практикою боротьби зі страхом. Натомість релігійні практики не пропонують дієвого механізму подолання страху, оскільки ХХ століття створює умови для деструктивного страху, якому традиційне християнство не може ефективно протистояти.

Виклики з якими стикнулося людство у пізньому Модерні, перетворює страх на виключно негативну емоцію, яку варто оминати і з якою варто боротися, чому сприяє утвердження психотерапії. Ідеалізація, яку отримували страх протягом попередніх століть, як позитивна моральна цінність, розбивається через жахи війни, які пережила західна культура в ХХ столітті [44; с. 63]. Суспільно-політичні виклики, які постали у той час провокували у людях постійну тривогу і страх перед суспільно-політичними змінами у вигляді революцій і воєн. Нестабільний час суспільних перетворень вимагав швидкої реакції і динамічних змін у культурних практиках. Релігія, яка завжди виступала у ролі хранителя традицій не могла справлятися з різкими переминами у суспільстві, що призвело до появи більш ефективних соціокультурних механізмів протистояння викликам. Таким чином, психотерапія та психологія пропонуючи більш дієві методи боротьби зі страхом і тривогою стають панівним культурним інструментом у боротьбі зі страхом у часи пізнього Модерну. Деморалізація страху і його перехід у психологічну площину також позначає епоху моральної кризи, що була спричинена поширенням політичної кризи, радикальних революцій і світових та локальних воєн.

Феномен страху у культурі Модерну постає також у концепції «суспільства ризику», що пов'язується з розвиненою індустріалізацією і глобалізацією епохи пізнього Модерну. Розквіт науково-технічного прогресу і соціальні зміни принесли з собою уявлення про небезпеки, які можуть їх супроводжувати. Ульріх Бек представляє концепцію «суспільства ризику», за якою ризик визначається як результат модернізації і загроз, які вона несе: «Поняття ризику безпосередньо пов'язане з поняттям рефлексивної модернізації. Ризик можна визначити як систематичний спосіб боротьби з небезпеками та незахищеністю, викликаними та внесеними самою модернізацією. Ризики, на відміну від старих небезпек, є наслідками, пов'язаними із загрозливою силою модернізації та її глобалізацією сумнівів» [28; с. 21]. Таким чином, сам розвиток суспільства визначає наявність ризиків. «Суспільство ризику» має на меті мінімізацію ризиків, оскільки стикається з наслідками дій, які є результатом науково-технічного прогресу. З цього випливає ще одна особливість «суспільства ризику», яка пов'язана із залученням у політичний дискурс тем, які раніше не були йому притаманні. В «суспільстві ризику» проблеми довкілля, технологій і наукового прогресу оцінюються з точки зору не тільки наслідків для природи і здоров'я людини, але й суспільних, економічних і політичних побічних ефектів [28; с. 24].

Ризик, у «суспільстві ризику» виступає у специфічному значенні: це не просто прорахунок і мінімізація ризиків від наукового прогресу і технологій, але й уявлення про ризик як про можливий досвід інших [65; с. 50]. Люди «суспільства ризику» постають перед різними виборами і завжди будуть надавати перевагу вибору, який припускає найменший ризик. Постійне прорахування небезпек від усього нового створює умови для постійної тривоги такого суспільства, навіть більше – закріпившись у суспільстві, ризик дає можливість для розростання постійної тривоги.

Підсумовуючи огляд феномену страху в культурі Модерну, варто вказати на особливість цієї культурної епохи, що розкриває специфіку страху у Модерні. Модерн охоплює великий часовий проміжок, починаючи від кінця

середніх віків і закінчуючи першою половиною ХХ століття, але протягом усього цього часу можна простежити характерні культурні риси. Просвітництво, яке представляє найяскравіші постулати проєкту Модерну, постулює примат розуму в культурі, окреслюючи основну тенденцію цієї культурної епохи. У Модерні широкого розвитку отримує науковий прогрес у різних іпостасях: починаючи від розвитку галузей науки, закінчуючи легітимним світоглядом.

У раціональному проєкті Модерну, страх виявляє яскраві характеристики: у ранньомодерних ідеях страх виступає як механізм управління державою; у класичному Модерні відбувається поступовий розрив ідеї страху із релігією; а в пізньому Модерні страх остаточно деморалізується переходячи у коло розгляду психології. Новим соціокультурним явищем Модерну є «суспільство ризику», яке з'являється як результат страхів через індустріалізацію та модернізацію. У модерну епоху нові технології починають дорівнювати новим ризикам, що створює атмосферу постійної тривоги. Важливою зміною у статусі страху в Модерні є те, що він перестає асоціюватися з позитивною моральною цінністю і стає негативною емоцією, яку варто побороти.

2.3 Феномен страху у культурі Постмодерну

Сучасна культура Заходу має певні характерні риси, які багато у чому беруть свій початок у попередній епосі Модерну. Сучасна культура Заходу, перебуваючи в стані Постмодерну, логічно бере за основу модерну культуру, але все ж таки деякі моменти в культурах двох періодів відрізняються. Постмодерн виходить історичним продовжувачем Модерну. Індустріалізація та глобалізм, які були притаманні пізньому Модерну, закріплюють себе на сучасному етапі. Ідеологічне протистояння ХХ століття закінчилося, ідеї демократії та культурний еkleктизм стають особливістю ХХІ століття.

Збільшується проблематика діалогу культур, в якій чільне місце посідають етнічні та соціокультурні аспекти.

Зв'язок Модерну і Постмодерну є неоднорідним. Деякі дослідники культури вбачають в методологічній основі Модерну і Постмодерну явну різницю – відкидають надбання раціональної науковості Модерну і підкреслюють непотрібність догм. Інші ж дослідники вбачають в культурі Постмодерну синтез та розвиток здобутків Модерну. Але і прибічники, і критики методологічної єдності двох культурних епох розуміють важливість врахування культурних реалій XXI століття і підтягування методології під сучасні виклики [14; с. 37]. До позитивних рис Постмодерну можна віднести: плюралізм, поліваріантність, відкидання ортодоксії, диспотизму [14; с. 37]. До негативних рис Постмодерну, у свою чергу, можна віднести: відсутність будь-якої абсолютизації, що призводить до відсутності моральних, політичних, культурних і соціальних орієнтирів. Як будь-який перехідний культурний етап, Постмодерну властиві творчий характер пошуку нових смислів, нестійкість переконань і відкритість до змін.

Важливою відмінністю між епохою Постмодерну і Модерну є залучення ірраціонального чинника до картини світу. У своєму становленні Постмодерн являє собою течію, яка залучає до картини світу емоційний компонент, реабілітуючи релігії та відкидає усталені способи пояснення світу, але пізніше Постмодерн обростає раціональною основою для того, щоб закріпити свої позиції в науці і культурі [14; с. 38]. Таким чином, ірраціональне у культурі Постмодерну займає одне з провідних місць. Емоційна, духовна, чуттєва сторони людського життя знову з'являються у культурному полі як елемент рефлексії після жорсткого заперечення в класичному і пізньому Модерні. У сучасній культурі ірраціональне більше не ігнорується і висвітлюється в тому числі в науці, що своєрідно поєднує модерний спосіб осягнення світу і сучасні виклики.

Як було з'ясовано, раціонально-науковий тип подолання страху хоча й зменшив діапазон страху людини, але остаточно не позбавив її страху. Якщо

страх перед природними явищами було подолано за допомогою вивчення природничих наук, а психотерапія дала змогу боротися зі страхом, але екзистенційний страх перед невідомим нікуди не подівся. Крім того, страх актуалізується через колосальні культурні зміни, які відбувалися у ХХ столітті, до яких загально можна віднести модернізацію. Ці зміни продовжують своє існування у рамках ХХІ століття, що актуалізує проблематику минулого століття. Як вже було розглянуто, в епоху пізнього Модерну постає «суспільство ризику», що стало відповіддю на виклики глобалізації і індустріалізації. Мінімізація ризиків та прорахування можливих небезпек як базовий механізм соціокультурних дій вказують на зародження постійної тривоги у суспільстві. Таким чином, у культурі пізнього Модерну, страх постає як одна з домінантних емоцій.

Логічним продовженням концепції «суспільства ризику» є «культура страху», яку представляє дослідник соціокультурних процесів Френк Фуреді. Так само як і «суспільства ризику» У. Бека, «культура страху» Ф. Фуреді, акцентує увагу на центральному місці ризику для сучасності. Особливо наразі переживанню піддається сфера техніки і технологій, яка показала свою негативну сторону на прикладах Чорнобильської трагедії або пожежі на нафтовій платформі в Північному морі. І якщо здорова обережність буде тільки корисна, то патологічна обережність і прорахування негативних сценаріїв є шкідливим, бо затримує розвиток. Прикладом непотрібної тривожності може бути будівництво тунелю під Ла-Маншем, що супроводжувалося бурхливим обговоренням в ЗМІ щодо можливих небезпек – починаючи від можливості підризу терористами і закінчуючи можливістю заносу сказу в Великобританію через тунель [43; с. 30]. Таким чином, загроза від технологій, які мали дійсні приклади створюють основу для негативного очікування навіть від того, що несе очевидні вигоди і немає базису для переживання. Продовжуючи ідею «суспільства ризику», «культура страху» заглиблюється у страх перед майбутнім. Фуреді, з цього приводу пише: «Вибух ризику, який характеризує західні суспільства супроводжується

свідомістю, яка уявляє собі руйнівні побічні ефекти як безмежні. Суспільство не тільки відчуває ризик у вільному плаванні, готове і здатне прив'язатися до будь-якого досвіду; воно також не обмежене тим, що є видимим або тим, що існує тут і зараз. Отже, навіть якщо конкретний продукт чи технологія сьогодні не створює явних проблем, це ще не кінець справи. Існує тенденція припускати, що несприятливі наслідки будуть відомі лише майбутнім поколінням» [43; с. 35]. У сучасному світосприйнятті, нові технології несуть із собою нові виклики, які сучасна західна культура сприймає з насторогою, що може спотворити уявлення про можливу користь від інновацій і сповільнити розвиток.

Важливо також зазначити, що «культура страху» ставлячи у центр своєї концепції ризик таким чином змінює і сам суб'єкт, який відчуває страх. У «культурі страху» суб'єкт постає у новій формі – формі того, що він знаходиться під ризиком. Використовуючи поняття «групи ризику», у сучасному сенсі позначають, що громадянам не вистачає емоційних та психологічних ресурсів для того, щоб впоратися із проблемою. Таким чином, особливо яскравою рисою сучасних західних суспільств є вразливість, яка розглядається як природній стан людей. Навіть більше, вразливими, тими, що знаходяться у групі ризику вважаються буквально всі групи людей, а не тільки економічно незахищені або фізично обмежені чи психічно хворі люди [46]. Отже, через постання «культури страху» сучасні західні суспільства постійно знаходяться в пошуку можливого джерела загрози, через що їхньою характерною рисою стає вразливість. Таке самоусвідомлення створює неправильну оцінку про себе, про навколишній світ та небезпеки, які насправді в ньому можуть існувати.

З політичної точки зору, як можна було простежити на прикладі поглядів Гоббса, страх як інструмент використовується доволі часто. У рамках ХХІ століття страх головним чином виявляє себе у вигляді постійного дискурсу довколо безпеки. Страх може презентуватися у політичному полі не тільки у вигляді питання безпеки, але й у проблематиці расизму, релігійної

нетерпимості, переживання через ризики, тощо [58; с. 118]. Подібне модерне гоббсівське уявлення про державу як про соціокультурний інститут, який має створити мир на основі страху отримує нове значення в Сучасності, де суспільство стикається з проблемами у вигляді тероризму, диктатури, тощо.

Уявлення про страх як про базову емоцію в сучасних західних суспільствах можна простежити буквально у всіх сферах. Прикладом патологізації соціокультурного значення страху є маркетингова теорія «апеляції до страху». Для концепції «апеляції до страху» основою є зацікавити споживача, зробити так, щоб споживач запам'ятав продукт, змінити його поведінку і перш за все продати певний продукт [74]. Механізм, який використовує ця ідея має на меті залякати споживача, запевнити його, що існує певна загроза і потім показати, що є продукт, який допоможе запобігти цій загрозі [74]. Етична сторона такої маркетингової теорії є сумнівною, але сутнісним є те, що «апеляція до страху» як маркетингова методика працює [74]. Таким чином, можна простежити поширеність «культури страху» на всі сфери культури сучасного Заходу.

Піднімає питання про страх як домінуючу емоцію сучасного Заходу, окрім Ф. Фуреді французький дослідник Домінік Муазі, який розглядає компонент емоцій у вимірі політичних рішень і самосвідомості. Муазі ставить в центрі свого огляду три емоції – страх, надію і приниження аргументуючи свій вибір тим, що ці емоції пов'язані із впевненістю у собі, а тому є визначальним фактором у тому як народи справляються з труднощами, ставляться до майбутнього і вибудовують стосунки одне з одним [12; с. 21]. Страх, за визначенням Муазі, – це невпевненість у собі, своєму теперішньому і майбутньому; надія, на противагу страху – це явна впевненість в собі, своєму теперішньому і майбутньому; а приниження, у свою чергу – це зачеплена впевненість тих, хто втратив віру в себе [12; с. 21]. Таким чином, аналіз Муазі є притаманним якраз постмодерному погляду, який існує в умовах діалогу культур у вимірі глобалізму.

Муазі відносить сучасний Захід до культури, де переважною емоцією є страх. Він аргументує свою позицію тим, що європейці, а разом з ними і американці переживають кризу самовизначення через те, що Захід більше не визначає основні тенденції в світі. Окрім цього, сучасні європейці та американці відчувають розчарування в демократичному ідеалі, що підштовхує країни до недовіри та настороженості щодо Інших, чужинців. Страх перед війною, який зародився в Європі після Другої Світової війни, страх повторення війни призводять до боязні перед ризикованими кроками у суспільно-політичному вимірі [12; с. 112-115]. Таким чином, розчарування у демократії, страх перед ризикованими політичними кроками та насторога перед чужинцями роблять сучасних європейців пасивними спостерігачами політичних перетворень, які відбуваються навколо. Така ситуація по суті є кошмаром Європи, яка переживає через втрату провідної позиції єдиного лідера прогресу у глобальних процесах.

Сучасна ситуація в культурі Заходу є досить безрадісною. Обережність з якою європейці контактують з Іншими може призводити до негативних наслідків. Сучасні європейці хоча й живуть у найбільш розвиненій цивілізації в світі, як видно з оцінки Муазі (який сам є європейцем), не є задоволені своїм положенням. Оточенні соціокультурними інститутами, переживаючи важкий синтез тривожних емоцій європейці можуть не розуміти власних бажань і справжніх почуттів. Якщо розглядати таку культурну ситуацію крізь призму психоаналітичних уявлень про культуру З. Фрейда, можна зауважити, що європейці переживають нещастя через те, що «знаходяться в заручниках» у двох типів наглядачів – зовнішньої влади, (страху повтору війни) та провини. Сучасна Європа проголошує примат демократії, свободи і толерантності які в соціокультурному вимірі набувають інколи характеру примусу. Цікавою з цієї точки зору є приклад Німеччини, яка є однією з провідних країн сучасної Європи. Німеччина має драматичну історію, яка в сучасному етапі історії починала як агресор, що призвів до найжорстокішої війни в історії континенту і закінчуючи Німеччиною XXI століття як оплоту демократії і толерантності.

Денацифікація, яку пережила країна залишила слід у вигляді почуття провини. Таким чином, користуючись фрейдиським поглядом, можна сказати, що сучасні німці переживають складний синтез почуттів – зовнішня влада (як безпосередньо німецька, так і загальноєвропейська) пропагує певний шаблон поведінки, а внутрішня провина цензурує їх зсередини. Неможливість суперечити певному ідеалу через страх перед владою і через провину агресії призводять до неврозу.

У контексті розгляду культурологічної теорії Фрейда, важливо також зазначити, що сучасні європейці відчуваючи, що живуть у розвиненій цивілізації не відчувають щастя від цивілізаційного прогресу, що призводить до його заперечення і страху перед ним. Через страх перед інноваціями, які першими зустрічають західні суспільства, у європейців та американців починають панувати ідеї щодо того, що варто зупинити швидкість прогресу і повернутися до ідеалів «природи», які виражаються у акцентуванні уваги на екології. Але, якщо іти за Фрейдом, і в природі людина не може знайти щастя, оскільки не пристосована до життя виключно в природі. Сучасний Захід відчуваючи швидкий розвиток цивілізації, з яким першими стикнуться західні суспільства, бажають призупинити його і повернутися в природній стан. Таким чином, цивілізований Захід втративши власну ідентичність, переживаючи через власне нещастя, перенасичений культурними механізмами, вбачає майбутнє як небезпечне. Емоційний фон Заходу характеризується консервативністю і страхом щось змінювати.

Таке уявлення про страх перед новими технологіями і неминучістю прогресу, схоже на концепцію футурошоку Елвіна Тоффлера, за яким люди розвиненої цивілізації отримують шок від зіткнення з новими технологіями. Футурошок – це споріднене поняття з концепцією культурного шоку, але яке на відміну від культурного шоку розгортається у часових рамках. За Тоффлером, футурошок відбувається з індивідом в його власній культурі, тому відчуття дискомфорту є притаманним для нього – культура під час змін

стає занадто дезорієнтованою і створює нові соціокультурні механізми реакції з високою швидкістю [69; с. 11-12].

Підсумовуючи огляд страху в сучасній культурі Заходу, можна сказати, що деякі ідеї щодо феномену страху, Постмодерн запозичує у Модерні. Логічним продовження модерного уявлення про страх є «культура страху», що доповнила концепцію «суспільства ризику». «Культура страху» вбирає в себе риси запобігання загроз і мінімізацію ризиків, додатково вбираючи в себе сучасні виклики. Безпека у «культурі страху» стає центральною проблематикою, що сутнісно впливає на самоусвідомлення, відношення до Інших та ставлення до майбутнього. Д. Муазі пропонує відносити сучасну західну культуру до культури страху, в якому страх виступає як невпевненість у собі і в своєму майбутньому. Така невпевненість пояснюється через шок та страх перед майбутнім і його науково-технічними досягненнями, що створює почуття нещастя у сучасних західних суспільств. При цьому, через «культуру страху» і страх перед майбутнім, Захід може неправильно визначати джерело загрози і вважати об'єкт небезпечним хибно, у той час як походження реальної загрози ігнорується.

3. ФЕНОМЕН СТРАХУ У ВИМІРІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ЕТАПУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Розуміння контексту сучасної війни може пояснитися за допомогою визначення суспільно-політичних поглядів західних дослідників. Страх у цьому випадку, виступає як репрезентант культурних норм і цінностей постмодерної культурної доби. Розчарування, яке стає домінантним почуттям Заходу, переростає у культуру, в якій домінує страх, що виявляється у обережності у оцінках і висловах, у повільності у прийнятті рішення (тут згадується важливість для Заходу мінімізації ризиків), небажання діяти активно і агресивно, коли це необхідно і інколи небажання визнавати хибність власних рішень. Високий статус страху в сучасній культурі Заходу можна простежити у небажанні змінювати усталені погляди, які постали ще наприкінці минулого століття.

Одним з прикладів хибного засновку світогляду є ідея «кінця історії», яка з'явилася після повалення СРСР як ідеологічного супротивника Заходу і пов'язується з іменем філософа Френсіса Фукуяма. Основна концепція Фукуяма фокусується на тому, що розвинені демократичні країни більше не будуть стикатися зі світовими конфліктами, оскільки перемогли у ідеологічній битві. На думку філософа, у XXI столітті могли б існувати локальні конфлікти, проте на глобальний рівень вони мали б не виходити. Пов'язуючи демократію багато у чому із економічними факторами, Фукуяма вважав, що саме економічна вигода буде стримувати людство від війни – такий стан у геополітиці він називає постісторичним. По суті, Фукуяма вказує на те, що «кінець історії» більше не вимагатиме від людства боротьби за цінності, а просто збереження їх. Про епоху «кінця історії» філософ писав наступне: «Боротьба за визнання, готовність ризикувати життям заради суто абстрактної мети, всесвітня ідеологічна боротьба, що вимагала сміливості, мужності, фантазії та ідеалізму, буде змінена економічним розрахунком, нескінченним вирішенням технічних проблем, турботою про екологію, та задоволення вишуканих запитів споживачів. У постісторичний період не буде ні мистецтва,

ні філософії, лише постійна турбота про музей історії людства» [42; с. 12-13]. Саме таке світосприйняття призведе до кризи самоідентичності, яку можна знайти у Муазі та у фрейдівській концепції культурного нещастя, яке лишається актуальним.

Ідея глобалізації, яка пов'язується з кінцем історії виявляється хибно наївною. Вважати немов би демократичні цінності можна замінити економікою і торгувати з вчорашніми недемократичними режимами є неправильним. Демократія, а разом з нею і капіталізм – це процеси еволюційні і вони потребують бажання і часу. Нерозуміння цього Заходом продовж останніх тридцяти років призвело до неправильної оцінки політичних та економічних процесів. Після початку російсько-української війни розуміння того, що економіка не може замінити демократію збільшується. Економіка досі продовжує долати кордони, але тепер важливими є також національні державні інтереси. У вимірі російсько-української війни центральним є те, що глобалізм, який заміняв цінності економічним розрахунком зупинився і тепер не має експансивної динаміки [45; с. 72]. На прикладі хибних уявлень Фукуями про «кінець історії» і превалювання економічних чинників над цінностями демократії можна простежити те, що сучасні західні суспільства бояться зовсім не того, що варто. Страх перед можливими катастрофами на атомних електростанціях для «культури страху» є набагато страшнішими, ніж енергетична незалежність. Страх перед ГМО для «культури страху» є набагато вищим, ніж війна в Європі, хоча фактів на користь останнього більше. Таким чином, можна сказати, що Захід «любить боятися» не того, що треба і не звертає уваги на реальні загрози.

Цікавим у контексті уявлення про війну простежити аргументацію Жана Бодрійяра чому війни в Перській Затоці не буде. Він пояснює це тим, що часи кровопролитних воєн закінчився, холодна війна страху також вже минула, тому війна в Затоці буде своєрідним «трупом війни» [27; с. 23]. Філософ стверджує те, що війною збройний конфлікт у Затоці не можна назвати через відсутність характерних ознак початку війни, традиційних військових дій,

тощо [27; с. 26]. Хоча Бодрійяр вказує на особливість, за його словами не-війни, яка полягає в надмірній медійності і віртуалізації [27; с. 27]. Хоча після того як відбулася війна в Затоці, яку Бодрійяр і деякі інші філософи називали несправжньою війною або не-війною пройшло вже багато воєн такого типу. Таким чином, можна вказати, що все те про що писав Бодрійяр – це ніщо інше як ознаки сучасного типу війни. Не дивлячись на те, що філософи останнього десятиліття ХХ століття намагалися всіляко просувати ідею про «кінець історії» та неможливість настання війни старого типу, насправді в реальності цього не відбулося.

Сьогоднішня російсько-українсько війна має довгу історію. Як наголошував Фукуяма, війни могли мати місце в колишньому соціалістичному таборі та окремих районах Азії. В цьому він був правий, оскільки було б логічно припустити, що руйнування старого політичного ладу призведе до конфліктів різного ґатунку. В чому Фукуяма був неправий, так це в тому, що ці конфлікти не отримають світового характеру. Звісно, можна зрозуміти бажання Заходу жити в спокійному світі, оскільки ті питання, які актуальні для Східної Європи, Близького Сходу або деяких районів Азії більше не є важливими для західних суспільств. При цьому, яким чином Західна Європа, США та інші країни, які культурно відносять себе до Заходу, мали ігнорувати війни в інших частинах світу і жити в періоді постісторії Фукуяма не уточнював. Коли Фукуяма представляв свою ідею щодо «кінця історії» панувало переконання, що економічний чинник зможе забезпечити людство (чи хоча б Європу) від конвенційної війни. На жаль, економіка не змогла запобігти війні, а етика, у свою чергу, спонукала Захід не ігнорувати війну в Україні, хоча на це знадобився деякий час. До повномасштабного етапу російсько-української війни, Захід не бажав активно приймати участь у зупинці військових дій, що показує вже згадані пасивність, небажання змінювати усталену позицію і швидко приймати рішення.

Україна як частина західного культурного простору довгий час була відлучена безпосередньо від соціокультурних тенденцій Заходу, оскільки була

залучена до ідеологічного протистояння. Після закінчення ідеологічної боротьби, яка сталася після повалення СРСР, частина країн соціалістичного табору встигла швидше політично приєднатися до Євросоюзу. Натомість Україна через специфіку історичного контексту та внутрішні проблеми не змогла стрімко налагодити відносини з Європою через що довгий час Україну не вважали самостійною державою. Складнощів додавали важкі відносини з Росією та сприйняття Заходом Росії як домінуючої країни в регіоні.

Політична ситуація, що склалася в російсько-українських відносинах та страх як базова емоція Заходу показали актуальні проблеми сучасності. Перемовини як основний інструмент протидії війни та економічна співпраця з Росією навіть після анексії Криму та початку війни на Донбасі, не дали вагомих результатів та призвели до повномасштабного вторгнення. Віра Заходу в те, що демократичні цінності перемогли та економічна відкритість до Росії тільки створили у Росії ілюзію безкарності. Важливо зазначити, що було хибно вважати, що у початку війни в Україні винен лише Захід. Внутрішні українські проблеми в такій же мірі створили умови для початку загарбницького вторгнення Росії – неправильні політичні рішення, занедбання культури і соціальне невдоволення не змогли створити сильної держави, яка змогла б гідно протистояти ворогові.

Після Першої та Другої Світових воєн, страх перед війною є одним з найпоширеніших серед соціальних страхів людини. Жахи війни є одними з найшокуючих, особливо коли мова йде про сучасність, де жах також використовують як інструмент розваги (наприклад у відеоіграх). Війна приносить величезні страждання та хвороби фізичного та психологічного характеру. Війна та будь-які збройні конфлікти часто спрямовані на певну групу, тому насильство та загалом війна переживаються як колективно, так і індивідуально [36; с. 129]. Таким чином, феномен страху у вимірі війни може переживатися загально для всієї групи, так і специфічно для певних видів груп. Тому для комплексного аналізу властивостей страху на прикладі повномасштабного етапу російсько-української війни, варто розглянути:

особливість сприйняття страху в українській культурі загально; окремо для певних груп під час війни (військові, цивільні, жінки, діти); а також простежити яким чином Росія використовує страх як інструмент залякування та насилля (тортури, сексуальне насилля, психологічне насилля, тощо).

Страх не є базовою емоцією українців під час цієї війни, що криється в особливості етнокультурної ментальності. Характерні риси національної психології формують патерни культури, які визначають шаблон сприйняття нових ситуацій. Для України притаманні традиційні риси землеробського народу: любов до праці та землі, піклування про добробут, а постійні соціальні та політичні хитання створили умови для важливості відстоювання цілісності та самостійності української нації. Такий комплекс ментального самоусвідомлення представлено в образі козака – вільної людини, яка бореться за суспільне і власне благо [4; с. 75]. Отже, українцям притаманне миролюбне ставлення до світу як традиційно землеробському народу, а через несприятливі політичні події вкорінюється важливість волі та боротьби за власну землю та незалежність.

Хоча в сучасності Україна є розвиненою країною, з прогресивними містами, але культурний шаблон реагування на подразник лишається незмінним. Емоційна складова війни є однією з найважливіших, оскільки психологічна налаштованість визначає характер ставлення до труднощів. Цікавим є те, що навіть на початку повномасштабного вторгнення, в перші місяці нового етапу війни страх не був домінантною емоцією. Емпіричне дослідження, зроблене у період з 12 по 19 квітня 2022 року показало, що із 214 респондентів, яких було опитано, основні емоції, які відчували респонденти були: гордість та гнів і тільки після цього тривога, яка була на одному рівні із надією та злістю [7; с. 47]. Наступне місце займав страх, а інші тривожні емоції – боязнь, паніка, жах та переляк займали середні або низькі позиції [7; с. 47-48]. Хоча відчувати страх під час загрози є природнім, але як можна простежити з опитування все ж таки страх не був на першому місці. Варто

вказати, що опитування було проведено вже після вигнання російських військ з Чернігівської, Сумської та Київської областей.

Ще одним прикладом того, що страх не застелив свідомості і не завадив протистояти росіянам є спостереження американського, військового журналіста Нолана Петерсона, який висвітлює тему війни в Україні з початку повного вторгнення. Петерсон описує емоційну атмосферу, яка превалювала на початку повномасштабного етапу війни в місті Горішні Плавні, що знаходиться біля Кременчука. Він пише про те, що населення міста активізувалося для підтримки солдат та біженців, шили маскувальні сітки, приносили їжу та одяг для біженців, тощо. Петерсон як іноземець підкреслює дивовижність такої консолідації людей і вказує на те, що замість того, щоб піддатися страху або зосередитися на власних інтересах, українці робили все можливе задля допомоги одне одному і підтримки своєї армії [57]. Об'єднання і активізація українців як реакція на повномасштабне вторгнення показує, що страх, тривога та паніка, хоча й були присутні в емоційному полі, але не визначали соціальну поведінку. Загально можна вказати, що культурно закріпленій реакції на початок війни в ментальності українців страх не посідав центрального місця, що виявляється в тому, що українці змогли консолідуватися і дати гідну відсіч ворогові на першому етапі повномасштабної війни.

Військова культура займає окреме місце в соціально-політичному вимірі держави. Правильні цінності військової культури сприятимуть успішності ведення боїв, психологічній стійкості військових та розумінню сенсу військових дій. Страх смерті серед військових є найпоширенішим через специфіку їхньої діяльності, тому правильне ставлення до цього страху може дати можливість зменшити тиск на психіку. Одну з найперших загадок того як у військовій культурі має репрезентуватися страх смерті можна знайти у «Державі» Платона. У своїх поглядах на ідеальне політичне утворення Платон приділяє увагу воїнам як окремому поважному класу. За Платоном, ті хто йдуть захищати державу мають менше за все боятися смерті, оскільки їхне

ремесло вимагатиме від них цього [15; с. 71]. По суті, Платон пропонує створити певний психологічний клімат у військовій культурі задля регулювання страху смерті. Він запропонував політику, яка б позбавила важливості чинника сім'ї та друзів на час військових дій і визначав загиблих воїнів як безсмертних героїв [44; с. 41].

Мужність та її культивування стає характерною рисою військової культури. Сьогодні можна простежити тенденцію до створення в Україні вірної військової культури, яка б працювала не тільки внутрішньо, але й створювала образ мужнього воїна-захисника. Прикладом може слугувати 72-га окрема механізована бригада імені Чорних Запорозжців, яка не тільки презентує себе як мужніх героїв, але й використовує образ кавалерійського полку Чорних Запорозжців Армії Української Народної Республіки. У публічному просторі, історична протяжність між Чорними Запорозжцями і сучасними штурмовими загонами підкреслюється їхньою мужністю: «Вони ніколи не здавалися, не відступали, не здавалися до полону. Їхня характерна риса полягає в тому, що вони завжди атакували навіть більші сили противника» [3]. Таким чином, створюється певний психологічний клімат для сучасних українських військових, який пов'язує їх з культовим образом хоробрості.

Окрім мужності військових важливо також визнати мужність цивільних українців, адже Україні давали буквально дні на існування у збройному протистоянні з Росією. Навіть голова «Об'єднаного комітету начальників штабів» генерал Марк Міллі, на закритій зустрічі з лідерами Конгресу зауважував, що «менша країна» впаде за 72 години [31]. А коли посол України в Німеччині просив про допомогу у перші години війни, німці відмовили йому обґрунтувавши це тим, що війна закінчиться за 48 годин і що сенсу допомагати немає [49]. Якщо проглянути всі вищезазначені прогнози західних військових і політиків, внутрішні проблеми України та «могутність» Росії, в яку вірив увесь світ, то виходить, що найлогічніше, що може зробити Україна – це злякатися, але українці проявили рідкісну у сучасності мужність. Таку

непередбачуваність українського ментального протистояння можна пояснити нерозумінням України Заходом.

Схожа ситуація, коли набагато менша країна, якій не давали великих шансів на перемогу змогла вистояти у протистоянні з набагато сильнішим ворогом була під час радянсько-афганської війни 1978-1989 років. Іронічно, що тоді на Афганістан, який вважався слабким супротивником напала Радянська Росія, то у сучасності на Україну напала також Росія, але на цей раз путінська. Тоді радянська армія так само вважала, що зможе легко захопити Афганістан, але так само як сьогодні не врахувала культурний чинник. Порівнюючи ознаки між ментальністю українців та афганців можна простежити деякі спільні риси, які проявили себе під час війни. Увесь світ вважав, що економічно і культурно відсталий Афганістан буде легко завойований Радянським Союзом, але це було хибною думкою. Для Афганістану, який фактично є «землею об'єднаних племен» був притаманний високий рівень самоорганізації та войовничий, вільний дух, який не дав можливості повністю підкорити собі країни, навіть завоювавши найбільші міста [26; с. 18]. Ментальна особливість самоорганізації, яка притаманна афганцям, так само притаманна і українцям. Цікавим є те, що у афганців існує традиційний образ воїна-поета: хороброго у бою і красномовного під час суспільної ради – великою популярністю користуються жартівливі оповідання, а музика є ще однією глибоко вкоріненою рисою культури, що має багато регіональних особливостей [38; с. 979-980]. Як можна простежити з опису вищезазначених культурних особливостей, афганська та українська ментальність є схожими. Реакція на війну, яка виявляється у безстрашності перед більшим ворогом та проявленій мужності є дуже схожою на реакцію на війну в українців.

Не дивлячись на загальну безстрашність українців, все ж страх під час війни є нормальним, оскільки війна триває довго і постійний стрес і тривога через високу ймовірність смерті від обстрілу чи від рук окупантів створюють умови для постання різноманітних страхів. Страхів цивільних може бути

велика кількість в залежності від статі, місця перебування, ментального та фізичного здоров'я, тощо. Найпоширенішим серед страхів у цивільних, які перебувають на території, яка підконтрольна Україні є тривога через можливий обстріл. Переживання через обстріл притаманні усім українцям, оскільки Росія здійснює обстріли хаотично і за часом, і за географією. Найкращою протидією страху обстрілу є гумор у вигляді мемів та різних смішних відео. Гумор – це також одна з характерних рис, що була притаманна українському суспільству завжди, тому окрім можливості відволіктися і відпочити, гумор виконує консолідуючу роль. Гумор українців часів війни – це свій всесвіт, який розділяють всі ті, хто дотичний до сучасної України.

Особливо яскраво під час війни виявляються меми. Меми показують настрої, переживання та турботи людей, тому меми військового часу – це не просто смішні картинки, а соціокультурний зріз. Для мемів важливим є контекст в якому його було створено, тому розглядаючи меми в історичній перспективі можна сказати, що вони стануть джерелом додаткової інформації про історичну подію [10]. Те, що меми з'явилися в перші ж дні повномасштабного етапу війни говорить про особливість реакції українців на подразник у вигляді збройного вторгнення. Така реакція показує характер національної психології – замість того, щоб впасти в паніку, люди почали боротися проти загарбників. Реакція у вигляді мемів і «регит» у сторону супротивника, по суті, показали на початку війни відсутність домінації страху, на що розраховувала Росія. Рефлексію над початком повномасштабної війни у вигляді мемів можна назвати справжнім психологічним супротивом, адже перш за все Росія намагалася зламати волю до боротьби [10]. Прикладами такого героїчного супротиву українців російській навалі можна знайти безліч, вони народжувалися спонтанно, природньо і закріплювалися спочатку у народному інтернет-фольклорі, а пізніше перешли в розряд офіційної культурної політики України. Можна згадати легендарну фразу про «руській военний корабль», яку сказав оборонець острова Зміїний на пропозицію росіян здатися. Спочатку ця фраза закріпилася в соцмережах як ставлення до Росії і

приклад боротьби, а пізніше і переросла у культурний феномен історичного значення, коли Украпошта випустила марку з легендарним мотивом.

Окрім мемів, які репрезентують героїчний супротив українців ще одним видом мемів стають меми на тему зневаги до небезпеки та висміювання ворога [10]. Ці меми стають інструментом приниження ворога, що є ефективним способом боротьби зі страхом. У цьому випадку потенціал гумору залучають для знецінення страху, тому і самі страхи або негативні персонажі зображуються у смішних, незручних ситуаціях [6]. Таким чином, політичні актори, які несуть загрозу знецінюються і висміюються. Прикладами такого виду мемів є меми за участю Лукашенка (який приніс якісь карти і хотів показати «звідки на Білорусь готувалося нападеніє») і Путіна (у якого існує якась спеціальна валізка для фекалій). Окрім політичних лідерів країн-агресорів від творців мемів дістається ще й армії загарбників, з якими українці нещадно розправляються за допомогою висміювання: «чмоні», «чмобікі» та «могилізація» мають на меті показати зневагу до військових потуг Росії. Не дивлячись на те, що гумор у цих ситуаціях використовується як протидія страху і має на меті підняти бойовий дух українців, все ж варто пам'ятати, що країни-агресори і їхні політичні лідери є військовими злочинцями.

Також у контексті розгляду мемів як сучасного феномену візуальної інтернет-культури, варто також розглянути терапевтичний механізм зниження тривоги від очікування обстрілів. Росіяни широко використовують терор як інструмент війни, який виявляється у різних формах. У культурному просторі відбувається реакція на тривогу через терор, адже однією з особливостей тривоги є відсутність у тривоги часових рамок і часто об'єктів. Під час ракетних обстрілів чи обстрілів дронами, тривога через невизначеність знаходження об'єкту небезпеки створила новий культурний метод прийняття тривоги, а саме створення сленгових слів, що пов'язані із об'єктами страху. Прикладом такого новоствореного слова є специфічне слово «бледіна», яке було занесено в англійський словник сленгових слів для позначення російських ракет [72]. Ще одним прикладом позначення об'єкту, пов'язаного

з небезпекою у вимірі інтернет-культури стало сленгове слово «калідор», що позначає для багатьох українців сховок під час ракетних атак.

Розглянувши особливість гумору українців під час повномасштабного вторгнення Росії, яка виявляється у вигляді мемів, можна вказати що меми стають культурним механізмом терапії під час війни. Характерною рисою мемів як складової інтернет-культури є розуміння контексту, в якому створено мем. Меми під час війни виконують в першу чергу, терапевтичну функцію, а також функцію культурної консолідації, що дозволяє легше переживати страшні етапи війни. З-поміж усіх мемів, які були створено під час повномасштабного періоду російсько-української війни, особливо виділяються меми, які постулюють український дух супротиву російській навалі, меми, які мають на меті принизити ворога, а також створення сленгових слів, що відображають об'єкти пов'язані із загрозою.

Повертаючись до розгляду страхів варто розглянути потенційні страхи, які несе з собою війна. Серед найбільш розповсюджених страхів у жінок є страх перед зґвалтуванням. Цей страх є притаманний жінкам в житті, але ще більше актуалізується у збройних конфліктах, оскільки на відміну від мирного часу існує висока ймовірність смерті або каліцтва і того, що кривдник не понесе за це відповідальності. Особливістю війни є те, що соціальні інститути і культурні заборони знімаються, перестають працювати в умовах війни, тому потенційно при зустрічі з військовими противника, особливо жінки можуть піддатися зґвалтуванню. Тема військових зґвалтувань є прихованою. Якщо під час мирного часу така подія буде гучною, то під час війни сексуальне насилля сприймається як частина інших військових злочинів [36; с. 238]. Страх перед зґвалтуваннями на війни носить статевий характер, адже часті сексуальному насиллю піддаються жінки, хоча існують виключення. Зґвалтуванню на війні можуть піддаватися як цивільні, так і військові жінки, що також піднімає ряд питань у ставленні до сексуального насилля на війні. Під час розпаду Югославії вчинення сексуального насильства було систематичною політикою сербів проти боснійських мусульман [36; с. 225-226]. В Україні ж сексуальне

насилля проти жінок, дітей та чоловіків, які скоює російська армія носить скоріше характер загального, тобто такого, що розглядається в рамках інших видів насилля та злочинів. Отже, страх перед зґвалтуванням є доволі розповсюдженим під час війни, хоча і є досить закритою темою навіть сьогодні.

Якщо страх перед зґвалтуванням є страхом, який притаманний будь-якій війни чи збройному конфлікту, то страх перед викраденням дітей – це нова методика залякування росіянами українців. Викрадення дітей з непідконтрольної частини країни, представниками країни-агресора не є частою практикою війни. Страх перед тим, що на окупованих землях у батьків можуть викрасти дитину і сховати її десь в Росії є видом страху, який притаманний сьогодні батькам та дітям на окупованих територіях. Ця практика набула настільки широкого розголосу, що саме за цей злочин Міжнародний кримінальний суд видав перший ордер на арешт В. Путіна та уповноваженої з прав дитини в РФ М. Львови-Белової [62]. Ця практика має на меті не просто перемістити українських дітей на територію Росії, але й стерти їх ідентичність, пов'язану з Україною [39]. Хоча Росія стверджує, що діти, яких вони забирають не мають батьків чи опікунів встановити точно це важко [39].

Вищезазначені види страхів (страх перед зґвалтуванням і страх перед викраденням дітей), існують для більшості українців тільки потенційно, хоча жахи війни пережили всі українці тією чи іншою мірою. Найрозповсюдженішим же страхом, який відчують українці під час війни є страх смерті. Якщо насилля як інструмент страху, що використовує окупаційна влада є зрозумілим лише українцям, які проживають на окупованій території або страх перед зґвалтуванням є зрозумілим переважно жінкам, то страх смерті відчують усі українці. Саме страх перед смертю об'єднує всіх, хто переживає війну. Найяскравіше цей страх проявляється під час атак росіян, що лякає як тих, хто проживає в Україні, так і тих, хто ховається від війни за кордоном. Як вже було зазначено вище, одним з продуктивних культурних

інструментів зменшення страху смерті є прийняття страху перед небезпекою через створення сленгових слів та створення мемів, що мають терапевтичний ефект.

Цікаво буде простежити як реагують на страх війни країни, громадяни яких тільки спостерігають за ходом війни – сусідні з Україною європейські країни. Група угорських дослідниць провела дослідження на початку повномасштабного етапу російсько-української війни, основною метою якого було проаналізувати стан страху в деяких європейських країнах – Угорщина, Румунія, Словачія, Ірландія та інші [67; с. 5]. Адже у випадку розростання війни, саме сусідні країни та країни Європи загалом будуть потерпати від війни. Дослідниці зазначають, що особливістю дослідження страху перед війною у 2022 році є те, що зовсім нещодавно пройшла пандемія коронавірусу, де також існувала висока загроза і домінував страх [67; с. 3]. Таким чином було з'ясовано, що серед опитаних (переважно більшість становили жінки) приблизно 80 % відчують страх як реакцію на війну, в той час як приблизно 20 % - ні [67; с. 18].

Ще одним джерелом для аналізу страху щодо війни в інших країнах є соціологічне дослідження, яке здійснюється в Німеччині. Щорічне німецьке соціологічне опитування «Die Ängste der Deutschen», яке проводиться з 1992 року і визначає найбільші страхи німців показало, що у 2022 році рівень страху перед війною піднявся на 26 пунктів, що дорівнює 42 відсоткам у порівнянні з 16 відсотками у 2021. Хоча важливо зазначити, що це не рекорд, адже в 1999 році під час війни у Косово відсоток страху перед війною дорівнював 60 і був на першому місці серед всіх страхів німців, а сучасний страх перед війною опинився у загальному підрахунку тільки на 12 позиції [50]. Найбільшим же страхом у німців в 2022 році стало збільшення вартості проживання [50]. Окрім цього, було здійснено дослідження про зв'язок страху перед війною (конвенційною або ядерною) і ментального здоров'я у Німеччині. Автори дослідження загадують про пандемію як про ще одне джерело переживання і стресу, у той час як війна посилила ці відчуття. Загалом можна сказати, що

ймовірно серед опитаного дорослого населення Німеччини близько 20 % мають загальну тривогу та близько 13, 4% депресію [48]. Такий низький відсоток страху перед війною (у порівнянні з сусідніми з Україною країнами) у німців може пояснюватися багатьма причинами, серед яких далеке географічне розташування України та несприйняття Росії як загрози, але важливо враховувати ці дослідження. Підтверджує гіпотезу стосовно географічного розташування і страху перед війною соціологічне дослідження К. Бонке і Ш. Шварца, яке вони провели у 1997 році. Вони порівняли страхи студентів в Німеччині і Ізраїлі перед ядерною війною і звичайною війною і дійшли висновку, що геополітична та психосоціальна близькість до конфлікту у ізраїльтян спонукала більший страх звичайної війни, аніж у німців [29].

Таким чином, здійснивши компаративістський аналіз страху у країнах Європи і порівнявши їх з загальним ставленням до страху війни в Україні можна сказати, що найбільше на відчуття страху від війни впливає географічна та психосоціальна дистанція до місця конфлікту. Чим далі від епіцентру війни, тим менше люди будуть переживати через війну. Побачивши на власні очі біженців з України і почувши їх історії, громадяни сусідніх країн переживають через те, що війна може перекинутися на їхні території. Також важливо згадати у цьому контексті «культуру страху», яка стверджує, що західні європейці та американці, хоча й мають страх як базову емоцію, але побоюються не того, чого варто.

Важливим у комплексному контексті розгляду війни та ролі страху у війни розглянути насилля як інструмент страху у російсько-українській війні. Вже було розглянуто те, що: страх не є базовою емоцією українців під час війни, культивування відсутності страху військових перед смертю, страх жінок перед зґвалтуванням і страх батьків та дітей перед викраденням на окупованих територіях. Насилля як інструмент страху, у цьому випадку, виступає як наочний приклад тих всіх страхів, які можуть переживати українці. Страх як механізм насилля на окупованих територіях найчастіше можна зустріти під час російсько-української війни у трьох типах: тортури,

сексуальне насилля та психологічне насилля. Тортури виявляють себе у катуванні цивільного населення, активістів або військових з метою вимагання потрібної інформації, залякування, психологічного тиску або вбивства. Сексуальне насилля, як вже було показано вище – це складова будь-якої війни. А психологічне насилля має на меті протистояти супротиву українців, які залишаються на окупованих територіях.

Прикладом застосування тортур та сексуального насилля як легітимного методу, що використовує російська армія в Україні є різанина в Бучі. Починаючи з 2014 року Росія задіяє катування як частину війни. Представники «Української гельсінської спілки з прав людини» нарахували на кінець 2022 року 51 тис. кримінальних проваджень щодо воєнних злочинів Росії на території України. За даними, тієї ж «Української гельсінської спілки з прав людей» вбиті цивільні в Бучі піддавалися катуванням, що показує знайдені поряд інструменти: «Після звільнення окупованих територій Київщини у квітні 2022 року, правоохоронні органи ідентифікували 412 тіла закатованих і вбитих жителів Бучі. У Тростянці, на Сумщині слідчі задокументували близько 20 випадків катування російськими військовими місцевого населення. У місцях тортур знайшли кийки, наручники, металеві кліщі та одяг загиблих зі слідами крові. Офіс Генерального прокурора встановив масові катування та вбивства цивільного населення в містах Буча, Бородянка, Гостомель, Ірпінь, Ізюм, які були під окупацією російської армії.» [8]. У звіті Ради ООН з прав людини від 27-31 березня 2023 року вказується на те, що російська влада на непідконтрольних Україні територіях створювала спеціальні місця ув'язнення, застосовувала різноманітні методи тортур та переслідувала осіб, що відмовлялися співпрацювати [59; с. 8]. Сексуальне насильство, як вже було згадано вище, є частиною систематичної політики насилля російської армії, що також згадується в документі Ради ООН з прав людини. Сексуальне насилля здійснювалося, за звітом, над жінками, чоловіками, та дівчатами віком від 4 до 82 років, переважна більшість є жінками до яких так само застосовалося фізичне насильство. Більшість задокументованих випадків

згвалтувань були зафіксовані у Чернігівській, Харківській, Херсонській, Київській, Донецькій та Луганській областях [59; с. 12]. Страх перед насиллям, у цьому випадку, має стати джерелом примусової співпраці, а разом із тим легітимізувати через це російську окупаційну владу.

Психологічне насилля застосовується окупантами на підконтрольній їм території включає в себе застосування пропаганди. Плакати, російська символіка та підключення російських телеканалів створюють психологічний тиск на місцевих мешканців з метою придушення супротиву. Але пропаганди недостатньо для того, щоб зробити місцеве населення прихильним до себе. Найабсурдніший випадок стався в Херсоні, де російські військові порозвішували по місту плакатів нахшталт «Росія тут назавжди», але іронічно вийшло, коли восени місто було деокуповане.

Отже, підсумовуючи питання про застосування насилля як інструменту страху можна сказати, що російська армія застосовує насилля як легітимний метод боротьби проти супротиву. Для російської військової культури є прийнятним залякувати цивільних і чинити військові злочини, що показує етичну деградацію Росії, оскільки це є офіційна військова політика Російської Федерації. В свою чергу, українці, які не знаходяться на окупованих територіях та не піддавалися насиллю з боку Росії можуть протистояти застосуванню страху перед насиллям.

Етичну деградацію і культурну розгубленість Росії показують не тільки вчинки, які робить Росія на території України, але й інформаційна політика, яку провидить ця країна. Застосування страху в інформаційному просторі є одним з найяскравіших маркерів культурної безпорадності РФ. Починаючи з військових дій на Донбасі і продовжуючи під час повномасштабного вторгнення російські пропагандисти намагаються прихилити на свою користь якусь частину українців, щоб легітимізувати війну. Цього не сталося через нерозуміння ментальних особливостей українців і негнучкість російської пропаганди.

Задля розуміння важливості інформаційної складової у сучасній війні варто дати визначення тим інформаційним заходами, які Росія застосовує проти України протягом останніх дев'яти років. Дезінформація як основа пропаганди та всі інші методи впливу на українців дають змогу говорити про ведення росіянами не просто серії інформаційно-психологічних операцій, а повноцінну інформаційно-психологічну війну, використовуючи ряд ІІСО. На інформаційно-психологічну війну вказує мета застосування дезінформації, яка полягає у досягненні політичних та/або військових цілей [19; с. 123]. Під час повномасштабної війни головною задачею ІІСО є посіяти деструктивні емоції, розкол та паніку в суспільстві. Як правило ІІСО розповсюджується за допомогою соціальних мереж, що створює відчуття того, що це може бути співгромадянин, який обурений діями української влади. Основний маркер ІІСО, метою якого є розбрат – це емоційне незадоволення діями української влади або партнерів України у стилі «Захід нас зливає», «волонтери все розікрали» або як це були у часи віялових відключень «Україна продає електроенергію, а ми сидимо без світла». Цікавим є те, що інколи стаються невдачі і агентів іноземних інформаційних військ видає незнання мови, тому стаються проколи в стилі «немає сечі терпіти ці пекельні борошна». Залякування є ще одним з завдань ІІСО – прикладом цього може бути перебільшення сили супротивника у вигляді використання образів «другої армії світу» та «візьмемо Київ за три дні» [9]. Окремо від інших ІІСО стоїть залякування з приводу застосування в Україні ядерної зброї або ядерної катастрофи на АЕС. Як зазначив Олег Покальчук, соціальний і військовий психолог, у словосполученні «ядерний шантаж» ключовим є «шантаж», а не «ядерний» [13]. Хоча він зазначає, що погрози ядерною зброєю є небезпечними, втім: «Нагнітання паніки і страху перед застосуванням ядерної зброї – це частина психологічної війни» [13].

Росія на сьогоднішній день має потужну пропагандистку машину, попереду якої стоять офіційні кремлівські медіа. По суті, Росія створила свою реальність, в якій існує. Російські пропагандисти створюють світ наповнений

жахами і страхом навколо Росії, яка вимушена боротися зі світовим злом. Пропагандисти створили фейк про українців-нацистів, яких потрібно винищити, тому що «звичайні українці» потерпають від рук нацистів; ідею про те, що Росія застосує ядерну зброю; ідею про те, що на Заході існують одні сатаністи [61]. Особливістю інформаційної війни Росії у рамках повномасштабного етапу є те, що російська пропаганда виходить за рамки медіа і стає офіційною політикою Росії. У жовтні 2022 року Росія скликала Раду Безпеки ООН, щоб повідомити про злочинну діяльність українських біолабораторій, які за фінансової підтримки США створюють біологічну зброю, яка може розноситися через птахів, кажанів та комарів і які Україна застосує проти Росії [71]. Росію розкритикували за таку бездоказову ініціативу, а представник Албанії в ООН навіть назвав засідання «брифінгом Ради Безпеки ні про що» і поцікавився як смертоносні комарі зможуть відрізнити росіян від українців [71].

Особливістю інформаційно-психологічної війни, яку Росія розв'язала проти України є те, що чільне місце в ній віддається страху. При цьому, страх як інструмент впливу у російській пропаганді використовується буквально проти всіх: своїх же громадян вони залякують навколишнім світом, який перетворився на зло; світ росіяни безрезультатно намагаються залякати як собою (Росія застосує ядерну зброю по якомусь європейському місту), так і Україною (в Україні існують біолабораторії, в яких українці створюють жахливу біологічну зброю); і звичайно залякають українців у різних формах: починаючи від ІІСО і закінчуючи погрозами застосувати ядерну зброю. Застосовуючи страх як основний метод російська пропаганда показує етично-культурну деградацію, яка відбулася в Росії за останні роки. Користуючись банальним залякуванням Росія показує свою слабкість та неспроможність гідно вести інформаційну битву.

Підсумовуючи огляд вияву страху під час повномасштабного етапу російсько-української війни варто зазначити, що страх може розглядатися у різних контекстах. У рамках культурологічного аналізу особливо виділяється

визначення специфіки українського менталітету у протистоянні ворогові, порівняння сприйняття страху війни в Україні та інших країнах і огляд страху в інформаційному просторі як характерної риси сучасної культури.

Було з'ясовано, що українській ментальності притаманна мужність у боротьбі з загарбником. Компаративістський аналіз дав змогу простежити, що страх перед війною є нормальною реакцією на початок повномасштабної війни, і те, що країни, які знаходяться географічно ближче до України переживають страх і тривогу частіше, аніж країни географічно далекі від України. Страх перед смертю у українських військових долається за допомогою спроби створення вірних цінностей у військовій культурі України. Серед поширених страхів, які характерні російсько-українській війні можна назвати: страх перед обстрілами, страх перед зґвалтуванням у жінок і специфічний страх викрадення дітей. Під час цієї війни росіяни широко застосовують насилля як інструмент страху, що має придушити супротив і легітимізувати окупаційну владу. Насилля як інструмент страху виявляється у формі катування, сексуального насилля та психологічного тиску на українців, що живуть на окупованих територіях. Прикладом цього є деокуповані території України, де знаходять тисячі випадків застосування насилля і залякування цивільних і військових. Характерною рисою цієї війни є існування її в інформаційному просторі, що має як позитивну сторону, яка виявляється у психологічній підтримці у вигляді мемів, так і негативну сторону у вигляді інфотерору всередині інформаційно-психологічної війни.

ВИСНОВКИ

Комплексно розглянувши динаміку статусу страху в західній культурі можна зробити наступні висновки:

Страх – це емоція, яка притаманна як людям, так і тваринам, тому може розглядатися як з біологічної точки зору, так із культурної. Особливістю культурологічного підходу до вивчення страху є те, що він дозволяє проаналізувати вияв страху у різних культурних сферах. Було визначено, що у первісній культурі страх виконував функцію убезпечення життя людей та функцію комунікації, які дали змогу вижити та постати першим людським спільнотам. У більш розвинених культурах, страх перестає бути суто емоційною реакцією і переростає у феномен культури, оскільки починає репрезентуватися у різних культурних сферах: наприклад у міфології можна знайти рефлексії людей над страхом смерті; у релігії страх виконує духовну функцію у стосунках із Богом; в політиці страх виступає як механізм управління; а в мистецтві стає джерелом естетичної насолоди.

Серед підходів до дослідження страху в культурі можна вказати крос-культурний метод дослідження страху в культурі та психоаналітичний метод дослідження страху в культурі. Крос-культурний аналіз допомагає визначити універсальні та притаманні певній культурі емоції та особливості їхнього культурного вираження. Було з'ясовано, що страх є однією з шести універсальних емоцій, які легко розуміються в будь-якій людській спільноті незалежно від культури. При цьому, мімічне вираження страху сприймається як більш загрозливе, якщо воно демонструється представником своєї культурної групи.

Завдяки компаративістському методу було визначено, що під час війни схоже на українське культурне переживання страху можна зустріти у афганців під час радянсько-афганської війни 1979-1989 рр. У цьому випадку, так само як і в українців страх не був домінуючою емоцією. Також було встановлено, що страх перед війною більшою мірою відчують сусідні з Україною країни, натомість німці не показали високого рівня страху перед

війною у 2022. Причиною такої розбіжності у реакції на повномасштабне вторгнення Росії можна вказати географічне розташування та культурну близькість народів.

Психоаналітичний метод дослідження страху в культурі дав можливість представити страх у різних формах, серед яких перебільшений, невротичний страх. У культурі, за концепцією психоаналізу Фрейда, страх є ключовим елементом у нещасті культурних людей. Страх, у цьому випадку, виступає як страх перед зовнішньою владою та страх внутрішній, що переростає у почуття провини, що в свою чергу не дозволяє цивілізованій людині вільно задовольняти свої бажання.

Було розглянуто зміни в сприйнятті страху впродовж культурної історії в західній культурі:

Античність представляє першу концепцію страху, яка носить етичний характер і визначається як негативна якість. У Епікура можна знайти перелік найпоширеніших страхів, які будуть домінувати в подальшій культурі: страх перед природними явищами, страх перед божествами та страх смерті.

У Середньовіччі страх набуває моралісного значення і сприймається тепер як позитивна моральна цінність та легітимний культурний механізм впорядкування людської поведінки. Такий позитивний образ страху підтримується його центральним значенням у стосунках людини до Бога, що виявляється у синтезі любові-страху до Бога.

У Модерні культурний статус страху зазнає великих змін. У класичному Модерні відбувається поступовий розрив страху із його моралісним сприйняттям. В пізньому Модерні, Захід стикається з суспільно-політичними викликами, з якими не справляються релігійні механізми подолання проблем, що зумовлює появу психології як нового методу боротьби з викликами війни, революцій та суспільних перетворень. Таким чином, страх втрачає своє позитивне моралісне значення і переходить у поле проблематики психології, перестаючи інтерпретуватися як суто етична категорія.

У культурі Постмодерну страх стає домінуючою емоцією, що репрезентується через концепцію «культури страху», за якою можливий майбутній ризик від дій перебільшується, але при цьому об'єкт такого можливого ризику визначається неправильно. Тобто, сучасна західна культура має тенденцію неправильно визначати джерело загрози.

Страх у сучасному суспільно-політичному дискурсі Заходу є основною емоцією у світосприйнятті через розчарування в ідеалах демократії та втрати позиції єдиного лідера глобальних процесів. В умовах російсько-української війни можна простежити страх Заходу перед рішучими діями, навіть тоді коли це необхідно.

Безпосередньо, у вимірі повномасштабного етапу війни страх виявляє свою специфіку у вигляді використання росіянами насилля як інструменту страху та страху у інформаційному просторі. Особливістю застосування страху Росією в інформаційно-психологічній війни є те, що страх направлений буквально на всіх: на своїх громадян, на Захід (при цьому Захід лякають як собою, так і Україною) та на Україну. Найпоширенішим методом боротьби зі страхом і інструментом консолідації українців є гумор, який проявляється в інформаційному полі у вигляді мемів та створенні сленгових слів.

Отже, зробивши комплексний аналіз культурної історії страху та визначивши основні риси в кожен культурний період, можна вказати на домінуючий характер страху в сучасній західній культурі. Страх стає не просто ситуативною реакцією на загрозу, а світоглядною позицією та культурним засобом подолання викликів. На прикладі російсько-української війни можна простежити культурно закріплений метод вирішення проблем сучасного Заходу, який виявляється у відданні пріоритету катастрофічним сценаріям, не бажання діяти швидко та жорстко і загальній пасивності у прийнятті рішень.

Список використаної літератури

1. Арістотель. Нікомахова етика / Пер. з давньогрец. Віктор Ставнюк. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
2. Богун К. М. Категорія страху та жаху в контексті антифобіальних філософських практик (античність та середньовіччя) // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. – 2015. – Вип. 45(2). – С. 70-80.
3. Бойові традиції Чорних запорожців – від УНР і донині [Електронне джерело]. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/09/bojovi-tradycziyi-chornyh-zaporozhcziv-vid-unr-i-donyni/> (дата звернення: 13.04.2023).
4. Бондаренко О. В. Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2008. – Вип. 32. - С. 66-78.
5. Гоббс Т. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка та інших. – К.: Дух і Літера, 2000. – 606 с.
6. Дяченко Н., Усатий А. Війна в Україні: гумор vs страх (комунікативно-прагматичний аспект). // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки. – 2022. – Вип. 3 (98). – С. 106–115.
7. Євченко І. М. Емоційний стан українців під час російсько-української війни. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми*: Міжнарод. наук. конф., м. Київ, 22 квіт. 2022 р. Київ, 2022. С. 45–48.
8. Злочини катування під час збройного конфлікту Росії проти України: міжнародний гуманітарний аспект [Електронний ресурс] / Українська гельсінська спілка з прав людини. – 07.12.2022. – <https://www.helsinki.org.ua/articles/zlochyny-katuvannia-pid-chas->

[zbrojnoho-konfliktu-rosii-proty-ukrainy-mizhnarodnyy-humanitarnyy-aspekt/](#)

9. Котубей О. Ботоферми, бавовна, Кисельов. Що таке ІПСО, або інформаційно-психологічні операції [Електронний ресурс]. // Суспільне культура. – 27 липня 2022. Режим доступу: <https://suspilne.media/260991-botofermi-bavovna-kiselov-so-take-ipso-abo-informacijno-psihologicni-operacii/>
10. Котубей О., Морі Є. Доброго вечора everybody, цей день настав: ми підготували підбірку головних мемів 2022 року [Електронний ресурс]. // Суспільне культура. – 4 січня 2023. Режим доступу: <https://suspilne.media/348110-dobrogo-vecora-everybody-cej-den-nastav-mi-pidgotuvali-pidbirku-golovnih-memiv-2022-roku/>
11. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. / Переклад з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 554 с.
12. Муазі Д. Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ / Пер. з англ. О. Гординчук. – К: Брайт Страр Паблішинг, 2018. – 184 с.
13. Олег Покальчук, соціальний і військовий психолог. З-поміж слів «російський ядерний шантаж» ключовим є «шантаж», а не «ядерний»: інтерв'ю Укрінформ: 30.03.2023 / інтерв'юер Н. Юрченко. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3689296-oleg-pokalchuk-socialnij-i-vijskovij-psiholog.html>
14. Павко А. Методологія модерну і постмодерну: проблеми синтезу протилежних підходів // Вісн. НАН України. — 2011. — № 3. — С. 34–39.
15. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. — К.: Основи, 2000. — 355 с.
16. Сабадаш Ю.С. Культурологічна складова теоретичного доробку Джамбаттіста Віко // Вісник Маріупольського державного університету.

- Серія : Філософія, культурологія, соціологія. – 2017. – Вип. 14. - С. 148-154
17. Сінельнікова М. В. Страх смерті та можливості його подолання у філософії Епікура // Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал. – 2018. – Вип. 21. – С. 103-105.
 18. Словник античної мови [Електронний ресурс] / авт. вступ. статті А. О. Білецький. – Київ, 1985. — 236 с. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/slovmith/slovvm.htm>
 19. Твердохліб Ю. М. Теоретичні підходи до дослідження інформаційно-психологічних операцій // Epistemological studies in philosophy, social and political sciences. – 2019. – Vol. 2, Iss. 2. – С. 122-131.
 20. Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей. / Пер. з латин. А. Содомори. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1988. – 192 с.
 21. Туренко О.С. Фактор страху в ранньомодерних теоріях держави: Версія Бенедикта Спінози // Наука. Релігія. Суспільство. — 2010. — № 3. — С. 50-55.
 22. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Лекції зі вступу до психоаналізу із новими висновками. / Пер. з нім. П. Тарашук. – К.: Основи, 1998. – 709 с.
 23. Фройд З. Невпокій в культурі / Зигмунд Фройд; пер. з нім. Юрко Прохасько. – Вид. 2-ге. – Л.: Апріорі, 2023. – 120 с.
 24. Фромм Е. Втеча від свободи / Еріх Фромм; пер. з англ. Яковлєва. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. – 288 с.
 25. Augustine St. The Fathers of the Church. The city of God. Book XIV. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.newadvent.org/fathers/120114.htm>
 26. Barfield T. Afghanistan: A Cultural and Political History // Princeton, Princeton University Press, 2010 – 408 p.
 27. Baudrillard J. The Gulf war did not take place / Trans. from French by Patton P. – Bloomington In., Indiana University Press, 1991. – 87 p.

28. Beck U. Risk society. Towards a new modernity. // Translat. by M. Ritter. – London, Sage Publications, 1992. – 260 p.
29. Boehnke K., Schwartz S. H. Fear of War: Relations to Values, Gender, and Mental Health in Germany and Israel // Peace and Conflict Journal of Peace Psychology. – June 1997. – 3 (2). – pp. 149 -165.
30. Bourke J. Fear: A Cultural History. // London, Virago, 2005. – 512 p.
31. Carafano J. J. Why gen. Milley’s ukraine war prediction missed by a mile. // The heritage foundation. – 8 april 2022.
URL: <https://www.heritage.org/defense/commentary/why-gen-milleys-ukraine-war-prediction-missed-mile> (date of access: 12.04.2023).
32. Carroll N. The Nature of Horror. // The Journal of Aesthetics and Art Criticism. – 1987. – Vol. 46, No. 1. – pp. 51-59.
33. Cassirer E. An essay on man. An introduction to a philosophy of Human Culture. // United States, Yale University Press, 1944. – 294 p.
34. Cavarero A. Horrorism: Naming Contemporary Violence. // New York: Columbia University Press, 2009. – 168 p.
35. Cultural specificity in amygdala response to fear faces. / Chiao, J. Y., Iidaka, T., Gordon, H. L., Nogawa, J., Bar, M., Aminoff, E. // Journal of Cognitive Neuroscience. – 2008. – 20 (12) – p. 2167–2174.
36. Cultures of Fear. A Critical Reader / ed. by Uli Linke and Danielle Taana Smith. – Pluto Press, 2009. – 360 p.
37. Delumeau J. Sin and fear: the emergence of a western guilt culture / trans. from French by E. Nicholson. – N.Y., St. Martin’s Press, 1991. – 677 p.
38. Dupree N. H. Cultural heritage and national identity in Afghanistan // Third World Quarterly. – Vol 23, No 5. – 2002. – pp. 977 – 989.
39. El Deeb S., Shvets A., Tilna E. How Moscow grabs Ukranian kids and makes them Russians [Електронне джерело]. // Ap news. – 17 march 2023.
URL: <https://apnews.com/article/ukrainian-children-russia-7493cb22c9086c6293c1ac7986d85ef6> (date of access: 13.04.2023).

40. Foucault M. Discipline and punish: the birth of the prison / Trans. from French by Sheridan A. – L. Penguin books (Lane), 1977. - IX, 333 p.
41. Frazer J. G. The Golden Bough: a study of magic and religion. [Электронный ресурс] // 1922. Режим доступа: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/3623/pg3623-images.html>
42. Fukuyama F. The End of History? [Электронне ресурс]. // The National Interest. – Summer 1989. URL: <http://www.wesjones.com/eoh.htm?>
43. Furedi F. Culture of Fear Risk-taking and the Morality of Low Expectation. // London, New York, Continuum, 2002. – 205 p.
44. Furedi F. How Fear Works: Culture of Fear in the Twenty-First Century. // Bloomsbury Publishing, 2018. – 320 p.
45. Furedi F. The Road to Ukraine, How West lost its Way. // Berlin/Boston, Walter de Gruyter GmbH, 2022. – 113 p.
46. Furedi, F. The Only Thing We Have to Fear is the ‘Culture of Fear’ Itself. New Essay: How Human Thought and Action Are Being Stifled by a Regime of Uncertainty. // Spiked. – 2007. – 4th April, <https://www.spiked-online.com/2007/04/04/the-only-thing-we-have-to-fear-is-the-culture-of-fear-itself/>
47. Gerson P. L. The Epicurus Reader: Selected Writings and Testimonia // Indianapolis, Hackett Publishing Co., 1994. – 129 p.
48. Hajek, A., Kretzler, B. & König, H.H. Fear of war and mental health in Germany [Электронный ресурс]. // Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol – 2022. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00127-022-02394-9#citeas>
49. Hedlund S. The collapse of the Russian military machine. // Gis. – 2 May 2022. URL: <https://www.gisreportsonline.com/r/russian-military-power/> (date of access: 12.04.2023).
50. Im Langzeitvergleich: „Die Ängste der Deutschen“ [Электронне джерело]. – *R+V Versicherung*. URL: <https://www.ruv.de/newsroom/themenspezial-die-aengste-der-deutschen/langzeitvergleich> (date of access: 13.04.2023).

51. Matsumoto D. Culture and psychology. / Matsumoto D., Juang L. – Boston, Cengage Learning, 2013. – 531 p.
52. Mawson C. Psychoanalysis and anxiety: from knowing to being. – London, N.Y., Routledge & Kegan Paul, 2019. – 217 p.
53. May R. The Meaning of Anxiety. // New York, W. W. Norton & Company, 2015. – 464 p.
54. Moklytsia, M. Mythical allegories of fear (a psychoanalytic aspect). // Accents and Paradoxes of Modern Philology. – 2017. – 1(1). – pp. 50-58.
55. Montaigne M. The Essays of Montaigne, Complete [Электронный ресурс] // Translated by Charles Cotton, 1877. Режим доступа: <https://www.gutenberg.org/files/3600/3600-h/3600-h.htm#link2HCH0017>
56. On ugliness / edited by Eco U. / Translat. from the Italian by A. McEwen – L. Harvill Secker, 2007. – 455 p.
57. Peterson N. Lessons from Russia`s invasion of Ukraine. – Coffee or die. – 2023. URL: <https://coffeordie.com/lessons-russia-ukraine/> (date of access: 13.04.2023).
58. Plamper J. Fear: across the Disciplines. / Plamper J., Lazier B. – Pitt. University of Pittsburgh Press, 2012. – 248 p.
59. Report of the independent international commission of inquiry on Ukraine [Электронный ресурс]. 2023. 18 p. URL: <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/iicshr-ukraine/index> (date of access: 13.04.2023).
60. Russell B. Why I Am Not a Christian [Электронный ресурс] // Watts & Co., for the Rationalist Press Association Limited, 1927. Режим доступа: <https://users.drew.edu/jlenz/whynot.html>
61. Scarr F. and Visual Journalism team. The talk-show hosts telling Russians what to believe [Электронный ресурс] // BBC. – 7 April 2023. – URL: <https://www.bbc.co.uk/news/resources/idt-4af5a2e0-10d4-4d4f-b3bb-41e2d1fe35dd>
62. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. – 17 march

2023. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> (date of access: 13.04.2023).
63. Sooke A. Sculpture of ancient Rome: The shock of the old [Электронный ресурс] / Alastair Sooke // BBC culture. – 2 nd May 2013. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/culture/article/20130419-the-shock-of-the-old>.
64. Strauss L. The Political Philosophy of Hobbes: Its Basis and Its Genesis. // Chicago, University of Chicago Press, 1963. – 172 p.
65. Svendsen L. A Philosophy of Fear. // Reaktion Press, 2008. – 192 p.
66. The anthropology of fear: cultures beyond emotions / edited by Boscoboinik A. and Horáková H. – LIT Verlag, 2014. – 255 p.
67. The Fear of War Scale (FOWARS): development and initial validation [Электронный ресурс]. / Janosi K., Kotta I., E. E. Marschalko., K. Szabó. – Development and Initial Validation – March 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/359438263_The_Fear_of_War_Scale_FOWARS_development_and_initial_validation
68. Tillich, P. Anxiety, religion, and medicine. // Pastoral Psychol 3. – 1952. – pp. 11–17.
69. Toffler A. Future shock. // Random House Publishing Group, 2022. – 624 p.
70. Tylor E. B. Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom, Vol. 1 // London, J. Murray, 1871. – 453 p.
71. United Nations Not Aware of Any Biological Weapons Programmes in Ukraine. Senior Disarmament Affairs Official Tells Security Council [Электронный ресурс] – UN Press. – 2022. URL: <https://press.un.org/en/2022/sc15084.doc.htm> (date of access: 13.04.2023).
72. Urban Dictionary: bledina. *Urban Dictionary*. URL: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=bledina> (date of access: 13.04.2023).

73. Vico G. *The New Science* / Translated from the third edition (1744) by Bergin T. G. and Fisch M. H. – Ithaca, New York, Cornell University Press, 1948. – 398 p.
74. Williams K. C. Fear Appeal Theory [Электронный ресурс] // *International Journal of Economics and Business Research* – 2012. – 5 (February). – pp. 63 – 82. Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/265807800_Fear_Appeal_Theory